

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
<https://kksu.co.in/>

Digitization was executed by NMM

<https://www.namami.gov.in/>

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedhi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
<https://egangotri.wordpress.com/>

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M-2483 विषय

नाव निरुक्त पूर्व खटक

लेखक / लिपीकार

पृष्ठ 65 काल पूर्ण / अपूर्ण ☒

M-2483

॥अथ अरणप्रारंभः॥शिव॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॐ भूमिमुपसृशेदग्निद्वानमद्वानमत्ररुषिभ्योमंत्रकृद्भ्यो
 मंत्रपतिभ्योनमोवोअस्तुदेवेभ्यः शिवानः शंतमाभवसुमृलीकासरस्वतिमातेव्योम
 संदृशि ॥ भद्रं कर्णे ॥ शंनदं द्रा० स्तुषेजनं ॥ कयानश्चित्र० ऋक् ॥ ३ ॥ स्योनाष्टिथि०
 ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॐ षापि० ॥ अथमहाव्रतमिंद्रोवैवृत्रं हत्वा महानभवय
 न्महानभवत्तन्महाव्रतमभवत्तन्महाव्रतस्यमहाव्रतत्वं द्वेएतस्यान्ह आज्येकुर्यादिति
 हेक आहरेकमिति त्वेवस्त्विदं प्रवोदेवायाग्नयइति राट्टिकामोविशोविशोवोअतिथि
 मिति पुष्टिकामः पुष्टिर्वैविशः पुष्टिमान्भवतीत्यतिथिमिति पदं भवति नैतल्लुयादित्या
 दुरीश्वरोतिथिरेवचरितोस्तदुहस्माहकुर्यादेवयोवैभवतियः श्रेष्ठतामश्रुतेसवाअ
 तिथिर्भवति नवाअसंतमातिथ्यायाद्रियंतेतस्मादुकाममेवैतल्लुयात्सययेतल्लुयादि

राम्
 ९

गन्मवृत्रहन्तममित्येतत्तुचंप्रथमं कुर्वद्देतद्वा अहरीक्षतः संवत्सरमासतेत आगच्छं
तित एते नुष्टुपूशीषणिस्त्रयस्तुचा भवंति ब्रह्मवे गायत्री वागनुष्टुब्रह्मणे वतद्वाचं सं
दधात्यबोध्यग्निः समिधा जनानामिति कीर्तिकामो होता जनिष्ट चे तन इति प्रजापशु
कामः ॥१॥ अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्यं नायकामो ग्निर्वा अभादश्चिरतरमि
ववा इतरेष्वग्निमागच्छं त्यये ह मुखत एवाग्निमागच्छंति मुखतो नायकमश्नुते मु
खतः पाप्मानमपघ्नते हस्तच्युती जनयंतेति जातवदेतस्माद्वा अङ्गो यजमानो जाय
तेतस्माज्जातवस्तानि चत्वारि ण्डं हांसि भवंति चतुष्पादो वै पशवः पशूनामवरुध्येता
नि त्रीणि ण्डं हांसि भवंति त्रयो वा इमे भिरुतो लोका एषामेव लोकानामभिजित्येते द्वे ण्डं
हसी भवतः प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादः पशवो यजमानमेव तद्विप्र

आ० प्र०

२

तिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति ताः पशून् वचनेन पञ्चविंशतिर्भवंति पञ्चविंशो
यंपुरुषो दशहस्ता अंगुल्यो दशपाधा द्वा ऊरुर्द्वौ बाहू आत्मेव पञ्चविंशस्तमिममात्मा
न पञ्चविंशं संस्करतेऽथो पञ्चविंशं चा एतद्दहः पञ्चविंश एतस्यान्हः स्तोमस्तत्समने
न समं प्रतिपद्यते तस्माद्देव पञ्चविंशतिर्भवंति तास्त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमये कथान
स्त्रिंशन् न्यूनाक्षरा विराट् न्यूने वैरेतः सिच्यते न्यूने प्राणा न्यूने ज्ञायं प्रतिष्ठितमेतेषां का
मानामवरुंध्या एतान् कामानवरुंधेय एवं वेदता अभिसंपद्यंते बृहती च विराजं च च्छं
दो ये तस्यान्हः संपत्तामथो अनुष्टुभमनुष्टुबायतनानि त्याज्यानि ॥२॥ गायत्रं प्रउगं
कुर्यादित्याहुस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवती त्यो ह्यिहं प्रउगं कु
र्यादित्याहु रयुवति उ ह्यिह गायुष्मान् भवती त्यानुष्टुभं प्रउगं कुर्यादित्याहुः क्षत्रं वा अ

राम

२

मुष्टुपक्षत्रस्यास्याइतिवार्हतं प्रउगंकुर्यादित्याहः श्रीर्वैब्रह्मी श्रीमान्भवतीति पांक्तं
 प्रउगंकुर्यादित्याहुरभं वै पंक्तिरभवान्भवतीति त्रैष्टुभंकुर्यादित्याहुवीर्यं वै त्रिष्टुचीर्य
 वान्भवतीति जागतं प्रउगंकुर्यादित्याहुजगिता वै पशवः पशुमान्भवतीति तदुगाय
 त्रमेव कुर्याद्भूत्मे वे गायत्री त्रैत्मे तदहर्ब्रह्मणे वतद्ब्रह्म प्रतिपद्यते तदुमाधुच्छंदसं मधु
 हस्मवाभरुषिभ्यो मधुच्छंदश्छंद इति तन्मधुच्छंदसो मधुच्छंदस्त्वमथो अन्नं वै मधुसर्वं
 वै मधुसर्वं वै कामामधुतयन्माधुच्छंदसं शंसति सर्वेषां कामानामवरुध्ये सर्वान्कामा
 नवरुंधेय एव वेद तद्देकाहिकं रूपसमृद्धं बहुवार एतस्मिन्नहनि किंचि किंच वारणं क्रिय
 तेशां त्या एव शांतिर्वै प्रतिष्ठे काहः शांत्या मे वत त्रतिष्ठायामंतवः प्रतितिष्ठंति प्रतिति
 ष्ठंति य एव वेदयेषां चैवं विद्वानेतद्देता शंसति ॥३॥ वायवायाहि दशति मे सोमा अ

अ० प्र०

३

रंकुताइत्येतद्वा अहरंयजमानायचदेवेभ्यश्चारंहास्मायतदहर्भवतियएवंवेदयेषां
चैवंविद्वानेतद्दोताशंसतींद्रवायूइमेसुता आयातमुपतिष्कृतमिति यद्वे निष्कृतं तत्सं
स्कृतमाहास्येंद्रवायूसंस्कृतं गच्छतो यएवंवेदयेषां चैवंविद्वानेतद्दोताशंसति मित्रं हवे
धूतदक्षं धियं घृतां चोसाधंतेति वाग्मेधीर्घृतां चोवाच मेवास्मिंस्तद्वधातियएवंवेदये
षां चैवंविद्वानेतद्दोताशंसत्यश्विनायज्वरीरिष इत्यन्नं वा इषो भायस्यावरुध्या आ
यातं रुद्रवर्तनी इत्याहास्याश्विनो यज्ञं गच्छतो यएवंवेदयेषां चैवंविद्वानेतद्दोताशं
सतींद्रायाहि चित्रभानविंद्रायाहि धियोषित इंद्रायाहि वृलुजान इत्यायात्यायाहीति
शंसत्याहास्येंद्रो यज्ञं गच्छतियएवंवेदयेषां चैवंविद्वानेतद्दोताशंसत्यो मासश्च वर्षणी
धृतो विश्वे देवास आगतेत्याहास्य विश्वे देवा हवंगच्छंतियएवंवेदयेषां चैवंविद्वाने

राम्

३

तद्दोताशंसतिपावकानः सरस्वतीयज्ञं वष्टुधियावसुरिति वाग्धेधियावसुर्वाचिमेवास्मि
स्तद्धधातियएवंवेदयेषां चैवं विद्वानेतद्दोताशंसतिदाहयज्ञं वहत्वित्येव तदाहताः पराग्वच
नेनेकविंशतिर्भवन्त्येकविंशोयंपुरुषोदशहस्या अंगुलयोदशपाद्या आत्मेकविंशस्तमि
ममात्मानमेकविंशं संस्करुते तान्त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमया पंचविंशतिर्भवन्ति पंचविंश आ
त्मा पंचविंशः प्रजापतिर्दशहस्या अंगुलयोदशपाद्या द्वा ऊरू द्वौ बाहू आत्मेव पंचविंशस्त
मिममात्मानं पंचविंशं संस्करुतेऽथोयं पंचविंशं वा एतदहः पंचविंश एतस्याहः सोमस्तस
मेनसमं प्रतिपद्यते तस्माद्देवपंचविंशतिर्भवन्ति भवन्ति ॥४॥ ॥ इत्येतेरे आरण्यके प्र
थमोऽध्यायः ॥ ॥ ॐ ॥ आत्वारथं यथोतय इदं वसो सुतमं धइति मरुत्वतीयस्य प्रतिपद
नुचरा वैकाहिकौ रूपसमृद्धौ बहुवा एतस्मिन्नहनि किंच ० द्दोताशंसतींद्रनेदीयएदहप्र

अ० प्र०

४

सूनिशशीभिरेतउक्थिनइत्यक्यं वाएतदहरुक्यवद्रूपसमृद्धमेतस्यान्होरूपंप्रैतुब्रह्म
णस्पतिरछावीरमितिवीरवद्रूपसमृद्धमे० पमुनिष्ठब्रह्मणस्पतेसुवीर्यमितिवीर्यवद्रूपस
मृद्धमे० पंप्रनूनं ब्रह्मणस्पतिमंत्रिवदत्युक्थ्यमित्यक्यं वाएतदहरुक्यवद्रूपसमृद्ध० पम
ग्निर्नेतासवृत्रहेतिवार्त्रिभिमिंद्ररूपमेंद्रमेतदहरेत० पंतं सोमकतुभिः सुकतुर्भूस्त्वं वृ
षावृषत्वेभिर्मीहित्वेतिवृषण्वद्वाइंद्रस्यरूपमेंद्रमेतदहरे० पंपिनं त्यपोत्यं नमिहेविन
यंतिवाजिनमितिवाजिमद्वाइंद्ररूपमेंद्र० पंप्रवइंद्रायवृहत्तइतियेदेवृहत्तन्महन्मह
द्रूपसमृद्धमेत० पंपृहइंद्रायगायतेतियेदेवृहत्तन्महन्महद्रूपसमृद्धमेत० पंप्रकिः
सुदासोरथंपयसिनरीरमदितिपर्यस्तिवद्वांतिमद्रूपसमृद्धमेतस्यान्होरूपंसर्वान्प्र
गाथान्छंसति सर्वेषामन्हाप्राप्त्ये सर्वेषामुक्थानां सर्वेषां पृष्ठानां सर्वेषां शस्त्राणां सर्वे

राम्

४

षांप्रउगाणां सर्वेषां सवनानां ॥ ५ ॥ असत्सुमेजरितः साभिवेगः सत्यध्वृतमिति शंस
 निसत्यं वा एतदहः सत्यवद्रूपसमृद्धमेतस्यान्होरूपं तदुवा सुक्रं ब्रह्मैव सुको ब्रह्मैतद
 ह ब्रह्मैव तद्वत्प्रतिपद्यते तदा हरथ कस्माद्वासुके ऐतन्मरुत्वतीयं प्रतिपद्यत इति
 नह वा एतदन्यो वसुक्रान्मरुत्वतीयमुदयच्छ भविष्या चेति तस्माद्वासुके ऐवैतन्मरुत्व
 तीयं प्रतिपद्यते तदनिरुक्तं प्राजापत्यं शंसत्यनिरुक्तो वै प्राजापतिः प्राजापतेरात्ये सक
 दिंद्रं निराहते नैंद्राद्रूपा भप्रच्यवते पिवा सोममभियमुग्रतर्द इति शंसत्यूर्वगव्यं महिगृ
 णानद्रं द्रेति महद्रूपसमृद्धमेतस्यान्होरूपं तदुभा रद्वा जं भरद्वाजो ह वा ऋषीणामनूचा
 नतमो दीर्घजीवितमस्तपस्वितम आस स एतेन सूक्तेन पाप्मानमपाहतततश्च द्वाभद्वा जं
 शसति पाप्मनो पहत्या अनूचानो दीर्घजीवितस्य सानीति तस्माद्भारद्वाजं शंसति पाप्म

अ० प्र०

९

नोपहत्या अनूचानोदीर्घजीवितस्वसानीतितस्माद्भारद्वाजंशंसति कयाशुभासवयसः
सनीला इति शंसत्याशासते प्रतिहयंत्युक्थेत्युक्थं वा एतदहं रुक्थवद्रूपसमृद्धमेतस्या
न्होरूपं तदु कयाशुभाय मे तेन ह वा इन्द्रो गस्त्यो मरुतस्ते समजानत तद्यत्कयाशुभीष
णवद्वा इन्द्रस्य रूपं मेन्द्रमेतदहरेतस्यान्होरूपं तदेवैश्वामित्रं विश्वस्य हे वै मित्रं विश्वामि
त्र आस विश्वं हास्मै मित्रं भवति य एवं वेदयेषां चैवं विद्वानेतद्दोताशंसति जनिष्ठा उग्रः
सहसे लुरायेति निविद्वान्मैकाहिकं रूपसमृद्धं बहु वा एतस्मिन्नहं नि किं० दोताशंस
ति ताः पराग्वचनेन सतनवतिर्भवति सायानवतिस्ति स्त्रस्तो र्स्त्रिंशो न्यो विराजो थयाः
समाति यंति ये वैषा प्रशंसासास्यस्य तस्या एव तास्त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमये कशतं भवं
ति पंचागुलयश्चतुष्यवर्द्धे कक्षसी दोश्वादिश्वांसफलकं च सापंचविंशतिः पंचविंश

राम

५

नीतरालित्यंगानितछतमालैकशततमोयछतंयदायुरिंद्रियंवीर्यंतेजोयजमानएक
शततमआयुषींद्रियेवीर्यंतेजसिप्रतिष्ठितस्तास्त्रिभूमभिसंपद्यंतेत्रैष्टुभोहिमध्यं
दिनः॥६॥तदाहुःकिंप्रंश्वस्यप्रंश्वत्वमित्ययंवैप्रंश्वोयोयंपवतएषत्पुलोकेषुप्रंश्व
तइतितत्प्रंश्वस्यप्रंश्वत्वमेकंफलकंस्यादित्याहुरेकधात्पेवायंवायुःपवतेऽस्यरूपेणे
नितमभादृत्यंत्रीणिफलकानिस्फुरित्याहुरस्रयोवाइमेत्रिचतो लोका एषांरूपेणेतित
तभादृत्यंद्वेएवस्यातांद्वौवाइमौलोकावद्भूतमाविवदश्येतेयउएनेअंतरेणाकाशःसौ
तारक्षलोकस्तस्माद्वेएवस्यातामौदुंबरेस्यातामूर्वाअभाघमुदुंबरऊर्जोभाघस्या
वरुध्येमध्यतउद्भूतेस्यातामध्यतोवैप्रजाअन्नंधिनीतिमध्यतएवतदंनाघस्ययजमा
नंदधात्युभयोरज्जवोभवंतिदक्षिणाश्वसव्याश्वदक्षिणावाएकेषांपशूनांरज्जवःस

अ० प्र०

६

व्याएकेषांतद्यदुभयोरज्जबोभयंत्युभयेषांपशूनामास्यैशभ्यस्युदभोविओषधीनाम
पहतपाप्मातस्माद्यभ्यस्युः॥७॥ अरत्निमात्रउपरिभूमेः प्रेरवः स्यादित्याहुरेतावता
वैस्वर्गालोकाः समिताइतितत्तभादृत्यंप्रादेशमात्रेस्यादित्याहुरेतावतावैप्राणाः सं
मिताइतितत्तभादृत्यंमुष्टिमात्रेस्यादेतावतावैसर्वमभाधंक्रियतएतावतासर्वमभा
धमभिपन्नंतस्मान्मुष्टिमात्रएवस्यात्पुरस्तात्प्रत्यंचंप्रेरवमधिरोहेदित्याहुरेतस्यस्तु
वेणयएषतपतिपुरस्ताध्येषइमान्लोकान्प्रत्यङ्-धिरोहतीतितत्तभादृत्यंतित्यंचमधि
रोहेदित्याहुरस्तित्यंचवाअश्वमधिरोहंतितेनोसर्वान्कामानवाप्रवामेतितत्तभादृत्य
मन्वंचमधिरोहेदित्याहुरनूचीवैनावमधिरोहंतितेनोवैषास्वर्गयाणीयत्प्रेरंवइतितस्मा
दन्वंचमेवाधिरोहेछुबुकेनोपस्पृशेछुकोहैवंवृक्षमधिरोहति सउवयसामभादतम

राम

६

इतिलस्माच्छुबुकेनोपस्पृशेद्वाहुभ्यामधिरोहेदेवंश्येनोवयांस्यभिनिविशतएवंचक्षं
 सउवयसांवीर्यवत्तमइतिलस्माद्वाहुभ्यामधिरोहेदस्येपादंनोछिंयांनेदस्येप्रतिष्ठाया
 उच्छिधाइतिप्रेरवंहोताधिरोहत्योदुंबराभासंदीमुद्रालावृषावेप्रेरवोयोषासंदीतन्मि
 थुनंमिथुनमेवतदुभ्यमुखेकरोतिप्रजात्येप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदाथाभंवे
 प्रंखःश्रीरासंधभंचैवतद्विद्यंवान्वधिरोहतोवृषीहोत्रिकाःसमधिरोहंतिसब्रह्मकाः
 समुत्सृप्यवाओषधिवनस्पतयःफलंगुरुंतिवधदेतस्मिन्महानिसर्वशःसमधिरोहं
 तीषमेवतदूर्जमिभाधमधिरोहंत्यूजोभाधस्यावरुध्येवषट्कृत्यावरोहेदित्याहस्ततभा
 दृत्यमरुतावेसापचितिर्यामिपश्यतेकरोतिनिगृह्यभक्षमवरोहेदित्याहुस्ततभादृत्यम
 रुतावेसापचितिर्यामिधृष्टायकरोतिप्रतिख्यायभक्षमवरोहेदेषावाअपचितिर्यामिपश्य

अ० प्र०

७

ते करोति तस्मात्प्रतिस्वोयेव भक्षमवरोहे प्राड वरोहे प्राग्देवे देवरेतसं प्रजायते तस्मात्प्राड
वरोहे देवरोहेत् ॥ ॥ इत्येनरेयप्रथमारण्यके द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ ओम् ॥ हिंकारेणैतद
हः प्रतिपद्यते त्याहुब्रह्मैवे हिंकारो ब्रह्मैतदह ब्रह्मणेव तद्ब्रह्म प्रतिपद्यते य एवं वेद यदेव हिं
कारेण प्रतिपद्यता ३३ ॥ वृषावे हिंकारो योषर्त्तन्मिथुनं मिथुनमेव तदुक्थं मुरवे करोति
प्रजात्ये प्रजायते प्रजापशुभिर्य एवं वेद यदेव हिंकारेण प्रतिपद्यता ३३ ॥ यथावा अग्नि
रेवं ब्रह्मणो हिंकारो यदे किंचाग्निर्यामिति तत्सत्यभ्ये वै न तृणत्येवं यं कामं कामयते हिं
कारेणाभ्ये वै न तृणति य एवं वेद यदेव हिंकारेण प्रतिपद्यता ३३ ॥ वाचो वा एषा व्यावृत्ति
र्देव्ये च मानुष्ये च यद्दिंकारः स यद्दिंकृत्य प्रतिपद्यते वाचमेव तद्व्यावर्तयति देवांच मा
नुषांच ॥ १ ॥ तदाहुः केतस्यान्हः प्रतिपदिति मनश्च वाक्चेति ब्रूयात्सर्वे न्यस्मिन् कामा

राम्

७

श्रिताः सर्वान्याकामान्दुहेमनसि वै सर्वे कामाः श्रिता मनसा हि सर्वान्कामान्ध्याय
 तिसर्वे हास्मिन्कामाः श्रयन्ते य एवं वेद वागे वै सर्वान्कान्दुहेवाचा हि सर्वान्कामान्वदति
 सर्वां ह्यस्मै कामान्वाग्दुहेय एवं वेद तदा हुने तदहर्भुजानय जुषान साम्ना प्रत्यक्षात्प्र
 तिपद्यते न चो निय जुषो न साम्ना इयादिति तदेता एव व्याहृतीः पुरस्ताज्जपेद्भुवः स्व
 रित्येता वा व्याहृतय इमे त्रयो वेदा भूरित्येव ऽर्ग्वेदो भुव इति यजुर्वेदः स्वरित्येता म
 वेदस्तं न चो निय जुषान साम्नां प्रत्यक्षात्प्र तिपद्यते न चो निय जुषो न साम्ना एति ॥१०॥ त
 दिति प्रतिपद्यते तत्तदिति वा अन्नमन्नमेव तदभि प्रतिपद्यते तां वाव प्रजापतिः प्र
 थमां वाचं व्याहरदे काक्षिरक्ष्यक्षरां तनेति तानेति तथैवैतत्कुमारः प्रथमवादी वाचं व्या
 हरत्येकाक्षिरक्ष्यक्षरां तनेति तानेति तथैवैतत्तवत्या वाचा प्रतिपद्यते तदुक्तमृषिणा

अ० प्र०

८

वृहस्पतेप्रथमं वाचो अग्रमित्येतद्वेव प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रेरतनामधेयं दधाना इति वा
चाहिनामधेया निधायंते यद्देशां श्रेष्ठं यदरिप्रमात्सीदित्येतद्वेव श्रेष्ठमेतदरिप्रं प्रेणात
देशां निहितं गुहाविरितीदमुहगुहाध्यात्ममिमादेवता अहउ आविरधिदैवतमित्ये
तत्तदुक्तं भवति ॥१९॥ तदिदासमुवनेषु ज्येष्ठमिति प्रतिपद्यत एतद्वावमुवनेषु ज्येष्ठं
यतो जज्ञा उग्रस्त्वेष नृमृग इत्यतो त्येषु जाल उग्रस्त्वेष नृमृगः स योजज्ञानो निरिणाति
शत्रूनि निसर्पोत्येष जातः पाप्मानेन पाहतानुयें विश्वे मदं त्यूमा इति भूतानि वै विश्व ऊ
मास्त एतमनुमदं त्युदगा दुदगा इति वाचुधानः शवसाभूयो जा इत्येष वै वाचुधानः शव
साभूयो जाः शत्रुर्दासाय भियसं दधातीति सर्वं त्येतस्माद्वाभाया व्यनच्च व्यनच्च सस्नी
तियच्च प्राणियच्च प्राणकमित्येव तदाह संतेन वंत प्रभृतामदेवितित वसर्वं वश इत्ये

राम

८

वतदाहत्वेऋतुमतिचंजंतिविश्वइतित्वयाभानिसवर्णिभूतानिसवर्णिमनांसिस
 वेऋतवोऽपिचंजंतीत्येवतदाहद्विर्यदैतेत्रिर्भवन्त्यूमाइतिद्वौवैसंतौमिथुनोप्रजायेतेप्र
 जात्येप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदस्वादोः स्वादीयः स्वादुनासृजासमितिमिथुनं
 वैस्वादुप्रजास्वादुमिथुनेनैवतत्प्रजांसंसृजत्यदःसुमधुमधुनाभिषोधीरितिमिथुनं
 वैमधुप्रजामधुमिथुनेनैवतत्प्रजामभिषुध्यतिलदुक्तमृषिणास्वांयत्तमूंतन्वामैरय
 तेत्यस्यांशारीयामिमांछंदोमयीमित्येवतदाहद्योतनूरेवतन्वोअस्तुभेषजमित्यस्ये
 शारीयाइच्छंदोमयित्येवतदाहनस्येयन्यष्टावक्षराणिसागायत्रीयान्येकादशसात्रि
 ष्टुव्यानिद्वादशसाजगत्पथयानिदशसाविराट्दशिन्येषुत्रिषुछंदःसुप्रतिष्ठितापुरु
 षइतित्र्यक्षरंसउविराज्येतानिवाचसवर्णिछंदोंसियान्येतानिविराट्चतुर्थान्येवमु

अ० प्र०

९

हे वैवं विदुष एतदहः सर्वैश्छंदोभिः प्रतिपन्नं भवति ॥ १२ ॥ तानदेन विहरति पुरुषो वेन
दस्तस्मात्पुरुषो वदन्त सर्वः सन्नदती वनदं व ओदती नामिती ३ ॥ आपो वा ओदत्यो या
दिव्यास्ताहीदं सर्वमुदं त्यापो वा ओदत्यो या मुख्यास्ताहीदं सर्वमन्नाद्यमुदं त्यापो वा ओ
दत्यो या मुख्यास्ताहीदं सर्वमन्नाद्यमुदं तिनदं यो युवती नामिती ३ ॥ आपो वा वयो यु
वत्यो या अंतरिक्षास्ताहीयो धूयंत इवापो वा वयो युवत्यो याः स्वेदते ताहि सरीसृथं
त इव पतिवो अध्या नामिती ३ ॥ आपो वा अध्याया अग्नेर्धूमाज्जायंत आपो वा अध्या
याः शिश्नात्प्रसृज्यंते ये नूना मिषु ध्यसीती ३ ॥ आपो वा वधेन वस्ताहीदं सर्वं धिन्वंती
धुध्यसीति यदाह पतीयसीत्येव तदाह त्रिष्टुभं चानुष्टुभं च विहरति वृषो वे त्रिष्टुब्धो वा
नुष्टुप्तन्मिथुनं तस्मादग्निपुरुषो जायां विस्वाकृत्तनतरमिवात्मानं मन्यते तास्त्रिः प्र

राम

९

धमयापंचविंशतिर्भविंतिपंचविंश आत्मापंचविंशः प्रजापतिर्दशः रुतेऽथोपंचविं
 शंवाएतदहः पंचविंश एतस्यान्हः स्तोमस्तत्समेनसमं प्रतिपद्यतेतस्माद्देवपंचविं
 शतिर्भविंति ॥१३॥ तदिति प्रतिपद्यतेतत्तदिति वा अन्नमभमेवतदभि प्रतिपद्यतए
 तांवा० मित्येतत्तदुक्तंभवति ॥१४॥ तदिदासमुचनेषु ज्येष्ठमिति प्रतिपद्यतेयद्देज्येष्ठं
 तन्महन्महद्द्रूपसमृद्धमेतस्यान्होरूपं तांसुतेकीर्तिर्भयवन्महित्वेतिमहद्द्रूपस
 मृद्धमे० यंभूयश्चद्वाचयेवीयाथेतिवीर्यवद्द्रूपसमृद्धमे० पंनृणामुत्वात्तमंगिभिर्भुक्ते
 रित्युक्तंवाएतदहं रुक्थवद्द्रूपसमृद्धमे० पंन्यूनाक्षरेप्रथमेपदेविहरतिन्यूनेवैरेतः सि
 च्यतेन्यूनेप्राणान्यूनेभायंप्रतिष्ठितमेतापांकामानामवरुध्याएतान्कामानवरुंधेयएवं
 वेदद्देवशाक्षरेभवतउभयोरभाययोरुपाक्षेयश्चपद्वपच्चापादकमित्यष्टादशाष्टाद

अ० प्र०

१०

शाक्षराणि भवंतिया निदशनवपाना आत्मैव दशमः सात्मनः संस्कृतिरष्टावष्टा उच्यंते ॥
श्रुतेयघत्कामयतेय एवं वेद ॥ १५ ॥ तानदेन विहरति प्राणो वै न दस्तस्मात्प्राणो न दन्तसर्वः
स भदतीवनदं व ओदतीनामिती ३ ॥ उल्लिङ्गक्षेत्रे भवित्यनुप्यादेरायुवा उल्लिङ्गवागनुष्टुप्
नस्मिन्नायुश्च वाचं च दधाति तास्त्रिः प्रथमया पंचविंशतिर्भवन्ति पंचविंशज्जा० संस्कृ
रुतेऽथो पंचविं० भवन्तीत्यध्यात्मं पंचविंशोथाधिदैवतं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणस्ता
एताः पंचदेवता इमं विष्टाः पुरुषं पंचो हे वैता देवता अयं विष्टः पुरुषः सोत्रा लोमभ्य आ
नरेभ्यः सर्वः सांग आप्यते तस्मात्सर्वाणि भूतान्यापि पीतिकाभ्य आत्मान्येव जायंते
तदुक्तमृषिणा सहस्रधा पंचदशान्युक्थेति पंचहिदशतो भवंतिया वषावा पृथिवी ताव
दित्तिदितियावर्तवैधावा पृथिवी तावानात्मा सहस्रामहिमानः सहस्रमित्युक्थान्येव

राम

१०

तदनुमदतिमहयतिथावद्वृत्तविष्ठितं तावतीवागितियत्रह कचब्रत्यतद्वाग्यत्रवावाक्त
द्वाब्रत्येतत्तदुक्तंभवत्येषांवारेषांसूक्तानांनवचंभियमंनववैप्राणाःप्राणानांकृत्येषन्
चंभवतिषड्वाऽऽकृतवऽऽकृतूनात्येपंचर्चंभवतिपंचपदापङ्क्तिःपङ्क्तिर्वाअभमभापस्या
वरुध्येतृचोभवतित्रयोवाइमेत्रितोलाकारवामेवलोकानामभिजित्यैताअभिसंपद्यं
तेष्टहर्तीछंदोमृतंदेवलोकमेवआत्मेवमुहैवैवंविदेतयेवसंपदामृतमेवात्मानमभि
संभवतिसंभवति॥१६॥इत्येतरेयप्रथमारण्यकेतृतीयोऽध्यायः॥ ॥ॐअथसूदो
हाःप्राणोवैसूदोहाःप्राणेनपर्वणिसंदधात्यथातोत्रीवास्ताआचक्षतेयथाछंदसउ
च्छिहइत्यथसूदोदधात्यथातःशिरस्तद्वायत्रीपुभवत्यग्रंवैछंदसांगायत्र्यग्रमंगानां
शिरस्तदकवतीपुभवत्यग्निर्वाअर्कस्तानवभवंतिनवकपालंवैशिरोदशमींशंसति

अ० प्र०

११

त्वक्केशा इत्येव सा भवत्यथोस्तो मातिशंसनाया एव तोत्रि च स्तोमो भवतो गायत्रं च छं
द एतयोर्वैस्तोम छंदसोः प्रजातिमनुसर्वा मिदं प्रजायते यद्विदं किंच प्रजात्यै प्रजायते प्र
जया पशुभिर्य एवं वेदाथ सूदहो० दधात्यधातो विजवस्ता विराजो भवंति तस्मात्पुरुषः
पुरुषमाह विवा अस्मा सुराजसि ॥ ग्रीवावे धारयसीति स्तभमानं वायद्वादताः संवाक्
तमाः सत्योन्नतमां प्रत्यच्यंतेः भंहि विराज भमुवीर्यमथ सूदहोहाः प्राणो वै सूदहोहाः
प्राणेन पर्वणि संदधाति ॥ १७ ॥ अथातो दक्षिणः पक्षः सोमं लोकः सोयमग्निः सावा
क्कद्रथं तरे सवसिष्ठस्तच्छतं तानि षड्दीयणि भवंति संपात एव कामानामभ्यास्यै प्रजिह्व
या अभाषाय पंक्तिरथ सूदहो० दधात्यधात उत्तरः पक्षः सोमं लोकः सोसावाहितस्त
भनस्तद्दहत्स भरद्वाजस्तच्छतं तानि षड्दीयणि भवंति संपात एव कामानामभ्यास्यै प्र

राम
११

तिष्ठित्या अभाषाय पङ्क्तिस्तु कनातिरिक्तौ भवतो ह्येषावेव हयोषारथं तरमतिरिक्तं वै
पुंसो न्यूनं स्त्रियेतस्माद् नतिरिक्तौ भवतो यो एकेन हवे पत्रेण सुपलस्योत्तरः पक्षो
ज्यायास्तस्मादेकयवेतिरः पक्षो भूयान् भवत्यथ सूदहोहाः ० न पत्राणि संदधात्यथातः
पुच्छं ता एकविंशतिर्द्विपदा भवन्त्येकं विंशतिर्हामिनि प्रत्यं चि सुपलस्य पत्राणि भवं
त्यथो एकविंशो वै स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा पुच्छं वयसां द्वाविंशतिं सति प्रतिष्ठयोरेव
तद्रूपं क्रियते तस्मात्सर्वाणि वयांसि पुच्छेन प्रतितिष्ठन्ति पुच्छेनैव प्रतिष्ठायोत्पत्तंति प्र
तिष्ठो हि पुच्छं स एष द्वाभ्यां दशिनीभ्यां विराड्भ्यामनयो द्वौ विंशयो द्विपदयोरयं पुरुषः प्र
तिष्ठितस्तस्य यत्सुपलरूपं तदस्य कामानामभ्यास्या अथ यत्पुरुषरूपं तदस्य प्रियेयश
से भाषाया पञ्चित्या अथ सूदहोहा अथ धायाथ सूदहोहा ह्येषावेव सूदहोहा योषा धाया

अ० प्र०

११

तदुभयतः सूदोहसाध्यां परिशंसति तस्माद्वयोरेतः सितं सदेकतामेवाप्येति योषामे
वाभ्यत आजानाहि योषातः प्रजानातस्मादेनामत्र शंसति ॥१८॥ गायत्री तृचाशीति संसत्य
यं वै लोको गायत्री तृचाशीतिर्यदेवास्मिं लोके यशो यन्महो यन्मिथुनं यदन्नायं यापचि
तिस्तदश्वे वै तदाश्वानि तदवरुणयेत न्मे सदित्यथ सूदोहाः प्राणेनेमं लोकं संतनोति
बार्हती तृचाशीतिं शंसत्यंतरिक्षलोको वै बार्हती तृचाशीतिर्यदेवांतरिक्षलोके यशो
यन्महो यन्मिथुनं यदन्नायं यापचितिस्तदश्वे वै तदाश्वानि तदवरुणयेत न्मे सदित्य
थ सूदोहाः ० णेनांतरिक्षलोकं संतनोत्योऽहो तृचाशीतिं शंसत्यसौ वै लोको यो
रोऽहो तृचाशीतिर्यदेवास्मिं लोके यशो यन्महो यन्मिथुनं यदन्नायं यापचितिर्य
देवानां देवं तदश्वे वै तदाश्वानि तदवरुणयेत न्मे सदित्यथ सूदोहाः प्राणो वै सूद

राम

१२

दोहाः प्राणेनामुं लोकं संतनोति संतनोति ॥१९॥ इत्येतरेषु प्रथमारण्यके चतुर्थे ध्या
 यः ॥ ॥ ॐ वशं शंसति वशं मइदं सर्वमसदिति ता एकविंशतिर्भवत्येकविंशति
 हिता अंतरुदेरे विरुतयोथो एकविंशो वैस्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठौदरमभाधानां ता वि
 छंदसो भवंति विष्कद्रमिचवा अंतरस्य मणीय इव च रुचवीय इव च ताः प्राणा वं छंद
 स्कारं यथोपपादं शंसति यथोपपादमिचवा अंतरस्यं हसीय इव च द्राघीय इव चाथसू
 ददोहाः • संदधातितामत्रोत्सृजति द्वादशकृत्वः शस्त्वाद्वादशविधा वा इमे प्राणाः स
 तशीर्षाद्याद्वोस्तन्योत्रयोवांचोत्रवै प्राणा आप्यंते त्रसंस्क्रियंते तस्मादेनामत्रोत्सृजती
 द्राग्नीयुं वसु न इत्येन्द्राग्ना ऊरू उर्वर्षी वै प्रतिष्ठे माः षट्पदा भवंति प्रतिष्ठाया एव द्विप्र
 तिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमानमेव तद्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठा

अ० प्र०

१३

पयति द्वितीया सप्तपदानवतितां गायत्रीं चानुष्टुभं च करोति ब्रह्मेवे गायत्री वागनुष्टु
ब्रह्मे ऐव तद्वाचं संदधाति त्रिष्टुभं मंततः शंसति वीर्यं वै त्रिष्टुबुवीर्यं ऐव तत्पशून्परि
गच्छति तस्मात्पशवो वीर्यमनूपतिष्ठंत इति चैवाभ्युत्थानं च ॥ २० ॥ प्रवोमहे मंदमा
नायां धस इत्येदं निष्केवल्ये निविदं दधाति प्रत्यक्षाध्येव तदात्मन्वीर्यं धत्ते तास्त्रिष्टु
बुजगत्यो भवंति तदा हुरथ कस्मा त्रिष्टुबुजगतीषु निविदं दधातीति न ह वा एतस्याह
एकच्छंदो निविदं दधारन विव्याचेति तस्मा त्रिष्टुबुजगतीषु निविदं दधाति तदेतदह
स्त्रिनिवित्कं विधादु शो निविदं दधति त्वित्यानि विभि विदेव मेन त्रिनिवित्कं विधादथ सू
क्तेव नेन वा योन्यधा यि चाकन्यो जात एव प्रथमो भन स्वा निति तयोरस्त्यन्ने समस्य य
दसन्मनीषा इत्यन्नाद्यस्यावरुंध्या अथावपन मेते अंतरे ऐं द्राणां दशतीनां त्रिष्टुबु

राम

१३

जगतीनां बृहतीसं पञ्चानां यावतीरावपन्ते तावं तूर्ध्वमायुषो वषाणि जीवंत्येते न हे वा
वपने नायुराप्यते प्रजां मे पशवो जयिभित्तिव स जनीयमनुशंसति ताक्ष्यं शंसति
स्वस्त्ययनं वै ताक्ष्यः स्वस्तिताये स्वस्त्ययनमेव नत्कुरुत एकपदांशं सत्येकधेदं सर्वम
सानीत्यथो सवां छिंदस्क्रुतिमा भवानीतीदं विश्वा अवीरुध भित्तिपदानुबंगस्ताः स
सानुषजति सप्तैव शीर्षाणाः शीर्षेणैव तत्प्राणान् दधात्यष्टमीनानुषजति वागष्ट
मीने न्मेवाकू प्राणैरनुषका सदिति तस्मादुसा वाक्समानाय तना प्राणेः सत्यननुषका
विराजः शंसत्यन्नं वै विराजो भायस्यावरुध्ये वासिष्ठे न परिदधाति वसिष्ठो सानीत्येष
स्तोमो महउग्राय वाह इति महद्व्या रूपसमृद्ध्या धुरीवात्यो न वाजयन्न धायीत्यं तो वै
धूरंत एतदहरेतस्यान्होरूपमिदं त्वायमर्क ईदृवसूनामित्यर्कवत्पारूपसमृद्ध्यादि

विवधामधिनः श्रोम तं पा इति यत्र ह कच ब्र त्मण्या वा गु यते तद्वा स्य कीर्तिर्भवति यत्रे
 वं विद्वाने तया परिदधाति तस्मादेवं विद्वाने ते ये व परिदध्यात् ॥ २१ ॥ तत्स वितुर्वर्णीम
 हेऽ धानो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरा वैकाहि कौरूप समृद्धौ बहुवा एत
 स्मि भह्निकिं० वेदयेषां चैवं विद्वाने तद्वा ता शंसति तद्देवस्य सवितुर्वर्धिं महदिति सा
 वित्रमंलो वै महदंत एत० पंकतरा पूर्वा कतरा परा योरिति धावा पृथिवीयं समानोद
 कं समानोदकं वा एत० पमनश्चो जातो अनभीशुरुक्थ्य इत्या भवं रथस्त्रिचक्र इति य
 देत त्रिचक्रदंतो वै त्रिचक्रदंत एत० पमस्य वामस्य पलितं स्य होतु रिति वैश्वदेवं बहुरू
 पं बहु रूपं वा एत० पंगोरी मिमाय सलिरुगानि तक्षतीत्येतदंतमानो भद्राः क्रतवो यंतु
 विश्वत इति वैश्वदेवं निविद्वान्मेकाहि कं रूप समृद्धं बहु वा एतस्मि भह्निकिं० वे

द्ये० सति वैश्वानराय धिएणामृतावृध इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदं तो वै धिषणां तए
 तदहरेतस्यान्होरूपं प्रयज्य वो मरुतो भ्राज हृष्टय इति मारुतं समानोदकं समानोद
 कं वा एतदहरेतस्यान्होरूपं जातवेदसे सुमवाम सोममिति जातवेदस्यां पुरस्तात्सू
 क्तस्य शंसति स्वस्त्ययनं वै जातवेदस्याः स्वस्ति तोयेः स्वस्त्ययनमेव तत्कुरुत इमं
 स्तोममर्हते जातवेदस इति जातवेदस्यं समानोदकं समानोदकं वा एतदहरेतस्या
 न्होरूपमन्होरूपं ॥२२॥ ॥ इत्येतेरेयं प्रथमारण्यके पंचमोऽध्यायः ॥ इति प्रथमा
 रण्यकं समाप्तं ॥१॥ ओम् ॥ ॥ एष पंथायेतत्कर्मैतद्ब्रह्मेतत्सत्यंतस्मान्न प्रमा
 धेत्तन्नातीया भक्ष्यत्यायन्पूर्वयेत्याचं स्तेपरावभूवुस्तदुक्तमृषिणा प्रजाहृतिस्त्रोअ
 त्यायमीयुन्या १ अर्कमभितो विविश्रे ॥ बृहद्भूतस्यो भुवनेष्वंतः पवमानो हरित आ

अ० प्र०
१५

विवेरोति प्रजा हति स्त्रो अत्यायमीयुरितियो वेता इमाः प्रजा स्ति स्त्रो अत्यायमायैस्तानी
मानिवयांसिवंगावगधाश्चैरपादान्यन्या अर्कमभितो विविश्र इति ता इमाः प्रजा अर्कमभि
तो निविष्टा इममेवाग्निं हृह हृतस्यो भुवनेष्वंतरित्यदु एव हृह हृवनेष्वंतरित्यसावादित्यः
पवमानो हरित आ विवेरोति वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः ॥१॥ उक्थ मुक्थ मि
ति वै प्रजा वदंति तदिदमेवोक्थ मियमेव पृथिवीतो ह्रीदं सर्वमुत्तिष्ठतियदिदं किंच तस्याग्नि
रको न्नमशीतयो न्नेन ह्रीदं सर्वमश्रुते तं त रिक्षमेवोक्थ मंत रिक्षं वा अनुपतंत्यं त रिक्षमनु
धावयंतितस्य वायुरको न्नमशीतयो न्नेन ह्रीदं सर्वमश्रुतेऽ सावेव चो रुक्थ ममुतः प्रहा
ना ह्रीदं सर्वमुत्तिष्ठतियदिदं किंच तस्या सावादित्यो को न्नमशीतयो न्नेन ह्रीदं सर्वमश्रुत इ
त्यधिदैवतमथा ध्यात्संपुरुष एवोक्थ मयमेव महान् प्रजा पतिरह मुक्थ मस्मीति विधान

राम
१५

स्यमुखमेवोक्त्यथापृथिवीतथातस्यवागर्कोन्निमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्रुतेनासिके
एवोक्त्यथांतरिक्षंतथातस्यप्राणोर्कोन्निमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्रुतेतदेतद्ब्रह्मस्य
विष्टपुंयदेतन्नासिकोर्येविनतमिवललाटमेवोक्त्यथाद्यौस्तथातस्यचक्षुर्कोन्निमशी
तयोन्नेनहीदंसर्वमश्रुतेसमानमशीतयोध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेवा न्नेनहीमानिस
वर्णिभूतानिसमनंती ३॥ अन्नेनेमंलोकंयजत्यंनेनामुंतस्मात्समानमशीतयोध्या
त्मं चाधिदैवतं चान्नमेवतदिदमन्नमन्नाहमियमेवपृथिवीतोहीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदि
दं किंचयद्दुकिंचेदंप्रेता ३३॥ तदसौसर्वमत्तियद्दुकिंचातःप्रेती ३॥ तदिदंसर्वमत्तिसे
यमित्याद्यात्रताहवा आद्योभवत्तिनतस्येशोयं नाधायद्वैतं नाधुः ॥ २॥ अथातोरेतसःसृ
ष्टिः प्रजापतेरेतोदेवादेवानांरेतोवर्षवर्षस्यरेतओषधयओषधीनांरेतोन्नमन्नस्यरे

अ० प्र०
१६

तोरितोरितसोरितः प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसोरितो वाग्वाचोरितः कर्म
तदिदं कर्म कृतमयं पुरुषो ब्रह्मणो लोकः स इ राम यो यद्दी राम यस्तस्माद्दिरण्मयो हिर
ण्मयो हवा अमुष्मिं ह्योके संभवति हरण्मयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददत्रो य एवं वेद तं प्रपदा
भ्यां प्रापद्यत ब्रह्मे मं पुरुषं तस्मात्प्रपदेतस्मात्प्रपदे इत्याचक्षते शकाः खुरा इत्यन्येषां प
शूनां तदूर्ध्वमुदसर्पत्ता ऊरू अभवतामु रूणी हीत्यब्रवीत्तदुदरमभवदुर्वेचमेकुर्वित्य
ब्रवीत्तदुरोभवदुदरं ब्रह्मेति शाकरोक्ष्या उपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुण्यो ब्रह्मा हेवता ३३॥
ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पत्ता छिरो श्रयत य छिरो श्रयत त छिरो भवत छिरसः शिरस्त्वं ता एताः शी
र्षन् छिद्यः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः श्रयंते स्मिन्द्रियो य एव मे त छिरसः शि
रस्त्वं वेद ता ओं हिं संता ह मुक्थ्य मस्म्य ह मुक्थ्य मस्मीति ता अब्रुवन्हं तास्माच्छरीरा दु

राम
१६

क्रामामतयस्मि नउक्रांतइदंशरीरपत्स्यतितदुक्थं भविष्यतीतीवागुदक्रामदवद
 नश्चान्विव भास्तेवचक्षुरुदक्रामदपश्य नश्चान्विवनास्तेवश्रोत्रमुदक्रामदशृण्व न
 श्चान्विव भास्तेवमनउदक्रामन्मीलितइवाश्चान्विव भास्तेवप्राणउदक्रामत्तत्प्राणउ
 त्क्रांतेपद्यततदशीर्यताशारीती ३॥ तच्छरीरमभवत्तच्छरीरस्यशरीरत्वंशीर्यतेह
 वाअस्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्यः परास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभवतियएवंवेदताअहिं
 संतैवाहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीतितोअब्रुवन्हंतेदंपुनः शरीरंप्रविशामतयस्मि
 नः प्रपन्नइदंशरीरमुक्थास्यतितदुक्थं भविष्यतीतिवाक् प्राविशदशयदेवचक्षुः प्रा
 विशदशयदेवश्रोत्रंप्राविशदशयदेवमनः प्राविशदशयदेवप्राणः प्राविशत्तत्प्राणोप्र
 पन्नउदतिष्ठतदुक्थमभवत्तदेतदुक्थां ॥ ३॥ प्राणएवप्राणउक्थमित्येवविधात्तंदेवा

अ० प्र०

१७

अब्रुवन्त्वमुक्थमसित्वमिदं सर्वमसितववयं स्मस्त्वमस्माकमसीतियदप्येतदृषिणे
कंत्वमस्माकंतवस्मसीति ॥ ४ ॥ तंदेवाः प्राणयंतसप्रणीतः प्राणायतप्राणायीती ३ ॥
तत्प्रातरभवत्समागादिती ३ ॥ तत्सायमभवदहरेव प्राणो रात्रिरपानो वागग्निश्च
क्षरसावादित्यश्चंद्रमामनो दिशः श्रीत्रंस एष प्रहितां संयोजो ध्यात्ममिति देवता अ
अदु आविरधि देवतमित्येतत्तदुक्तं भवत्येतद्धर्मवेतद्विद्वानाह हिरण्यदन्वे दोनत
स्येशेयं मत्स्यं नदत्पु रिति प्रहितां वा अहमध्यात्मं संयोगं निविष्टं वेदैतद्धतदनीशानानिह
वा अस्मे भूतानि बलिं हरं नित्य एव वेदतत्सत्यं सदिति प्राणस्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्यस्त
देतत्रिष्टुत्रिष्टु दिववेचक्षः शुक्लं कृष्णं कनी नि के तिसयदिहवा अपि मृषावदति सत्यं हे
वास्योदितं भवति य एव मे तत्सत्यत्वं वेद ॥ ५ ॥ तस्य वाक्तंति नामानि दा मा नि तदस्य देवा

राम

१७

चालंत्यानामभिर्दामिभिः सर्वैः सितं सर्वं हीदं नामनी ॐ ॥ सर्वं वाचाभिर्वदति वहंति ह
 वा एनंतं तिसंबद्धाय एवं वेदतस्योऽष्टिग्लोमानित्वगायत्री त्रिष्टुप्मांसमनुष्टुप् सूनावा
 न्यस्थिजगती पङ्क्तिर्मज्जाप्राणो बृहती स छंदो भिच्छंदो नो यच्छंदो भिच्छंदो भस्मस्माच्छंदो
 सीत्याचक्षते द्वादशंति ह वा एनं छंदं सिपापात्कर्मणो यस्यां कस्यां चिद्दिशिकामयते
 य एवमेतच्छंदं सांछंदस्त्वेवेदतदुक्तमृषिणाः पश्यंगोपामित्येष वे गोपा एष हीदं सर्वं
 गोपायत्यनिपद्यमानमिति नत्येष कदाचन संविशत्या च परा च पथि भिश्चरंतमित्या च
 त्येष परा च पथि भिश्चरति स स धीचीः स विपूचीर्वसान इति स धीचीश्चत्येष विपूची
 श्ववस्त इमा एव दिश आवरीवर्ति भुवनेष्वंत रित्येष तं भुवनेष्ववरीवर्त्यो आवृता
 सोवता सोनकर्तृभिरिति सर्वं हीदं प्राणेनाहृतं सोयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टव्य

अ० प्र०

१८

स्तद्यथायमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्ध एव सर्वानि भूतान्यापि पीलिकाभ्यः प्राणे
न बृहत्या विष्टब्धानीत्येव विधात् ॥६॥ अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य तस्य वाचा सृष्टौ
पृथिवी चाग्निश्चास्या मोषधयो जायन्तेऽग्निरेनास्वदयन्तीदमा हरते दमा हरतेत्येव मे
तौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्च यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लो
को भवति नास्य तावद्द्वीको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्च य एमेतां वा
चो विभूतिं वेद प्राणेन सृष्टा वन्तरिक्षं च वायुश्चां तरिक्षं वा अनुचरन्त्यन्तरिक्षमनुशृण्व
ति वायुरस्मै पुण्यं गंधं भावहत्येव मे तौ प्राणं पितरं परिचरन्तौ तरिक्षं च वायुश्च यावद
न्वन्तरिक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य लोको भवति ० देतयोर्न जीर्यते तन्तरिक्षस्य च वायो
श्च य एव मेतां प्राणस्य विभूतिं वेद चक्षुः सृष्टौ चोश्वादित्यश्च यो हस्तिश्चैव मन्त्रा

राम

१८

धंसंप्रयच्छत्यादित्योस्यज्योतिःप्रकाशं करोत्येवमेतौचक्षुःपितरंपरिचरतोद्योश्चा
दित्यश्चयावदनुद्योयविदन्वादित्यस्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावद्दोकोजीर्यते
यावदेतयोर्नजीर्यतेदिवश्चादित्यस्यचयएवमेतांचक्षुषोर्विभूतिंवेदश्रोत्रेणसृष्टा
दिश्वचंद्रमाश्चदिग्भ्योहेनमायंती३॥दिग्भ्योविश्रुणोतिचंद्रमांअस्मैपूर्वपक्षापर
पक्षान्विचिनोतिपुण्यायकर्मणएवमेतेश्रोत्रंपितरंपरिचरंतिदिशश्चचंद्रमाश्चया
वदनुदिशोयावदनुचंद्रमास्तावानस्य०तेषांनजीर्यतेदिशांचचंद्रमसश्चयएवमे
तांश्रोत्रस्यविभूतिंवेदमनसासृष्टाआपश्चवरुणश्चापोहास्मैश्रद्धांसंनमंतेपुण्याय
कर्मणोवरुणोस्यप्रजाधर्मेणदाधारेवमेतेमनःपितरंपरिचरंत्यापश्चवरुणश्चयावद
न्वापोयावदनुवरुणस्तावानस्यलोको०तेषांनजीर्यतेऽपांचवरुणस्यचयएवमेतां

अ० प्र०

१९

मनसो विभूतिं वेद ॥ ७ ॥ आपा ३ः इत्याप इति तद्विद्यमाप एवेदं वै मूलमदस्तूलम
यं पितैते पुत्राय त्रह कच पुत्रस्य तत्पितु यत्र वा पितुस्तद्वा पुत्रस्येत्येतत्तदुक्तं भवत्ये
तद्धर्मवैतद्विद्वानाह महिदास एतरेय आह मां देवेभ्यो वेद ॥ ॐ मद्देवान्वेदेतः प्रहना
येत इतः संभृता इति स एष गिरिश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणस्तं ब्रह्म गिरिरित्याचक्ष
ते गिरिति हे वैद्विषं तं पाप्मानं भ्रातृव्यं परास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद स
एषो सुः स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूतिश्च तं भूतिरिति देवा उपासां चक्रिरे ते व भूवु
स्तस्माद्वाप्येतद्दिसु तो भूभूरित्येव प्रश्नस्य भूरिति स सुरास्ते ह परा व भूवुर्भवत्या
स नापरास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद स एष भूत्युश्चैवा मृतं च तदुक्तं मृषि
णाऽ पाउः प्राडेः ति स्वधया गृभीत इत्यपानेन त्ययं यतः प्राणो न पराऽः भवत्यमृत्यमित्ये

राम

१९

नोसयो निरित्येतेन हीदं सर्वं सयो निमत्या निहीमानि शरीराणी ३॥ अमृतेषा देव
 ताता शम्भं ताविषूचीना विषं तान्यं न्यं चिक्पुर्न निचिक्पुर्न्यमिति निचिन्वंति हे वेमा
 नि शरीराणी ३॥ अमृतेषा देवताऽ मृतो ह वा अयुष्मिं लोके संभवत्यमृतः सर्वेभ्यो
 भूतेभ्यो ददृशेय एवं वेदय एवं वेद ॥ ८॥ ॥ इत्येते रयारण्यके द्वितीयस्य प्रथमोऽध्या
 यः ॥ ॥ ॐ एष इमं लोकमभ्यार्चत् पुरुषरूपेण य एष तपति प्राणो वा वत दभ्यार्चत् प्रा
 णोऽप्येष य एष तपति तं शतं वर्षाणि भ्यार्चत् तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवति तं य
 छतं वर्षाणि भ्यार्चत् तस्माच्छतं वर्षाणि तस्माच्छतं वर्षाणि इत्याचक्षत एतमेव संतं स इदं स
 र्वं मध्यतो दधेय हि दं किंच स य हि दं स० किंच तस्मान्माध्यमास्तस्मान्माध्यमा इत्याचक्ष
 त एत० तं प्राणो वै गृत्सो पानो मदः स यत्प्राणो गृत्सो पानो मदस्तस्माद्गृत्समदस्तस्मा

अ० प्र०

२०

इत्समदइत्याचक्षतएतमेवसंतंतस्येदंविश्वंमित्रमासीद्यदिदंकिंचतद्यदस्येदंवि०च
तस्माद्विष्वा मित्रस्तस्माद्विष्वा मित्रइत्याचक्षतए० तंतंदेवा अब्रुवन्भयं वै नः सर्वेषां वा
मइतितंयद्देवा अब्रुवन्भयं वै नः सर्वेषां वामइतितस्माद्वामदेवस्तस्माद्वामदेवइत्या
चक्षत० तंसइदंसर्वेषांमनोत्रायतयदिदंकिंचसयदिदंस० चतस्मादत्रयस्तस्माद
त्रयइत्याचक्षतएतमेवसंतं ॥९॥ एषउएवविभ्रद्वाजः प्रजावैवाजस्ताएषविभ्रति
यद्विभ्रतिलस्माद्वरद्वाजस्तस्माद्वरद्वाजइत्याचक्षतएकमेवसंतंतंदेवा अब्रुवन्भ
यं वै नः सर्वेषां वसिष्ठइतितंयद्देवा अब्रुवन्० षड्इतितस्माद्वसिष्ठस्तस्माद्वसिष्ठइ
त्याचक्षत० तंसइदंसर्वमभिप्रागाद्यदिदंकिंचसयदिदंस० चतस्मात्प्रगाथास्तस्मा
प्रगाथाइत्याचक्षत० तंसइदंसर्वमभ्यपवयतयदिदंकिंचसयदिदंस० किंचतस्मात्या

राम

२०

त्यावमान्यस्तस्मात्त्यावमान्यइत्याचक्षत० तंसोब्रवीदहमिदं सर्वमसानियच्चक्ष
 द्रंयच्चमहदिति तेक्षद्रसूक्ताश्चाभवन्महासूक्ताश्च तस्मात्क्षद्रसूक्तास्तस्मात्क्ष
 द्रसूक्ताइत्या० तंसूक्तं वतावोचतेतितत्सूक्तमभवत्तस्मात्सूक्तं तस्मात्सूक्तमित्या
 चक्षते० तमेषवाङ्मरणेषत्येभ्यः सर्वेभ्योभूतेभ्योचतसयदेभ्यः सर्वेभ्योभूतेभ्योच
 ततस्मादक्षस्मादगित्याचक्षतएतमेवसंतमेषवाअर्द्धचैरण्येभ्यः सर्वेभ्योर्द्धेभ्यो
 चतसयदेभ्यः सर्वेभ्योर्द्धेभ्योचततस्मादर्द्धचैस्तस्मादर्द्धचैइत्याचक्षतएतमेवसंत
 मेषवेषदमेषहीमानिसर्वाणिभूतानिपादिसयदिमानिसर्वाणिभूतानिपादित
 स्मात्पदंतस्मात्पदमित्याचक्षतएतमेवसंतमेषवाअक्षरमेषत्येभ्यः सर्वेभ्योभूतेभ्यः
 क्षरतिनचेनमतिक्षरंतितस्मादक्षरंतस्मादक्षरमित्याचक्षतएतमेवसंततावाए

अ० प्र०
२९

ताः सवाक्रवः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकेव व्याहृतिः प्राण एव प्राणः क्रव इत्येव विधा
तू ॥ १० ॥ विश्वामित्रं त्येन दहः शंसिष्यं तमिंद्र उपनिषत्स सादसहा नमित्यभिवाह
त्यबृहती सहस्रं शशं सतेनेंद्रस्य प्रियं धामो पेयाय तमिंद्र उवाच ऋषेः प्रियं वै मे धामो
पागाः सवा ऋषे द्वितीयं शं सेति सहान्नमित्येवाभिवाहत्यबृहती सहस्रं शशं सतेने
ंद्रस्य प्रियं धामो पेयाय तमिंद्र उवाच ऋषेः प्रियं वै मे धामो पागाः सवा ऋषे तृतीयं शं
सेति सहान्नमित्येवाभिवाह ० मे धामो पागा वरं ते ददामीति सहोवाच त्वमिव जानीया
मितितमिंद्र उवाच प्राणो वा अहमस्म्युषे प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि प्राणोत्ये
ष एष तपति स एतेन रूपेण सर्वादिशो विष्टोऽस्मितस्य मे नमिंद्रं दक्षिणं तद्वैश्वामि
त्रमेव तपन्नेवास्मीति होवाच ॥ ११ ॥ तदा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तस्य या निव्यं जना

राम
२९

नितछरीरं यो घोषः स आत्माय ऊष्माणः स प्राण एतद्दृस्मवेत द्विद्वान्वसिष्ठो वमि
ष्ठो बभूव तत एतं नाम धेयं लेभ एतद्दुहे वेंद्रो विश्वामित्राय प्रोवाचे तद्दुहे वेंद्रो भरद्वाजा
य प्रोवाच तस्मात्स तेन बंधुना यज्ञेषु हूयते तद्वा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य
बृहती सहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशत्तमक्षराणां सहस्राणि भवंति तावन्ति त्रालसंवत्स
रस्यान्हां सहस्राणि भवंति व्यंजने रेवरात्री रात्रि भवंति स्वेरे रहा नितद्वा इदं बृहती स
हस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्य परस्तात्स ज्ञामयो देवता मयो ब्र
ह्ममयो मृतमयः संभूय देवता अध्येतिय एवं वेद तपो हं सो सो यो सो सो हंत दुक्त मृषि
णा सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्चेत्येतद्दुहे वो पेक्षे तो पेक्षे त ॥१२॥ ॥ इत्येतेरेय द्वि
तीयारण्यके द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ ॐ ॥ यो ह वा आत्मानं पंचविधमुक्थं वेद यस्मादि

अ० प्र०

२२

हंसर्वमुत्तिष्ठतिससंप्रतिवित्पृथिवीवायुराकाश आपोज्योतींषीत्येषवा आत्मोक्त्य
पंचविधमेतस्माद्हीदंसर्वमुत्तिष्ठत्येतमेवाप्येत्ययनं ह वै समानानां भवतिय एव
वेदतस्मिन्यो न्मं चाभादं च वेदाहास्मि न भादो जायते भवत्यस्या भ मा पश्च पृथिवी
चा भ मेतन्मयानित्य भानि भवंति ज्योतिश्च वायुश्चा न्नादमेताभ्यां हीदंसर्वमभम
त्यावपनमाकाश आकाशे हीदंसर्वसमोप्यत आवपनं ह वै समानानां भवतिय ए
वं वेदतस्मिन्यो न्मं चाभादं च वेदाहास्मि न भादो जायते भवत्यस्या न्न मोषधिवनस्प
तयो न्मं प्राणभृतो भाद मोषधिवनस्पती न्हि प्राणभृतो दंतिते षां य उभयतो दंताः पु
रुषस्यानुविधां विहितस्ते भादा अन्नमितरे पशवस्तस्मात्त इतरान्पशून्धीवचरं
त्यधीवत्य न्ने भादो भवत्यधीवह समानानां जायते य एव वेद ॥१३॥ तस्य य आत्मान

राम
२२

माविस्तरांवेदाश्रुतेहाविर्भूय ओषधिवनस्पतयोयच्च किंच प्राणात्स आत्मानमाविस्त
रांवेदोषधिवनस्पतिषुहिरसोदृश्यतेचित्तं प्राणभृत्प्राणभृत्सुत्वेवाविस्तरामात्माते
षुहिरसोपिदृश्यतेनचित्तमितरेषुपुरुषेत्वेवाविस्तरामात्मासहिप्रज्ञानसंपन्नतमो
विज्ञातंवदतिविज्ञातंपश्यतिवेदश्चस्तनंवेदलोकालोकोमर्त्येनामृतमीप्सत्येवंसंप
न्नोथेतरेषांपशूनामशानापिपासेएवाभिविज्ञानंनविज्ञातंवदंतिनविज्ञातंपश्यंतिनवि
दुःश्चस्तनंनलोकालोकोतएतावंतोभवंतियथाप्रज्ञंहिसंभवाः॥१४॥सएषपुरुषः
समुद्रःसर्वलोकमतिथद्किंचाश्रुतेत्येनंमन्यतेयद्यंतरेक्षलोकमश्नुतेत्येनंमन्यतेय
द्यमुंलोकमश्नुवीतात्येवैनंमन्येतसएषपुरुषःपंचविधस्तस्यथदुष्कृतज्योतिर्यानि
खानिसआकाशोऽथयत्नोहिलंश्लेष्मारेतस्ताआपोऽथच्छरीरंसाष्टधिवीथःप्राणः४

अ० प्र०

२३

सवायुः स एष वायुः पंचविधः प्राणो पानो व्यान उदानः समानस्ता एता देवताः प्राणा
पानयोरेव निविष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वा गिति प्राणस्य त्वन्व पायमेता अपि च गतिस एष
वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरि क्रमो यद्यज्ञः स एष यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दशपूर्णमासौ चा
तुमस्त्रिणि पशुः सोमः स एष यज्ञानां संपन्नतमो यत्सोम एतस्मिन्त्येताः पंचविधा अपि
धिगम्यंते यत्प्राक् सवनेभ्यः सैका विधा त्रीणि सवना नियदूर्ध्वं सा पंचमी ॥ १५ ॥ यो ह
वेयज्ञेयज्ञं वेदा हन्यहर्देवेषु देवमध्यूच्छं स संप्रति विदेशं वैयज्ञेयज्ञो हन्यहर्देवेषु दे
वोध्यूच्छो यदेतन्महदुक्थं तदेतत्पंचविधं त्रिवृत्पंचदशं सप्तदशमेकविंशं पंचविंशं
मिति स्तोमतो गायत्रं रथं तरं बृहद्द्रं राजनमिति सामतो गायत्र्युष्णिगूर्बहली त्रिष्टु
प् द्विपदे तिष्ठं दस्तः शिरो दक्षिणः पक्ष उत्तरः पक्षः पुच्छमात्मेत्यारव्यानं पंचकृत्वः ४

राम

२३

प्रस्तौतिपंचकृत्वउद्गायतिपंचकृत्वःप्रतिहरतिपंचकृत्वउपद्रवतिपंचकृत्वोनिध
 नमुपयंतितत्स्तोभसहस्रंभवत्येवंत्येताःपंचविधाअनुशास्यंतेयत्नाकृतृचाशी
 तिभ्यःसैकाविधातिस्त्रस्तृचाशीतयोयदूर्ध्वंसापंचमीतदेतत्सहस्रंतत्सर्वंतानि
 दशदशोतिवैसर्वमेतावतीहिंसंख्यादशदशतस्तच्छतंदशत्तातानितत्सहस्रं
 तत्सर्वंतानित्रीलिष्ठंदांसिभवन्तित्रेधाविहितंवाइदमभमश्रुनंपानंरवादस्तदेतै
 राप्नोति॥१६॥तद्वाइदंष्टहतीसहस्रंसंपन्नंतद्धेतदेकेनानाष्टंदसांसहस्रंप्रतिजा
 नतेकिमन्यत्सदन्यद्वयामेतित्रिष्टुप्सहस्रमेकेऽजगतीसहस्रमेकेऽनुष्टुप्सहस्र
 मेकेतदुक्तमृषिणाऽनुष्टुभमनुचर्चूर्यभाणमिंद्रंनिचिक्युःकवयोमनीषेतिवाचिवै
 तदेंद्रं प्राणंन्यचायन्तित्यैतत्तदुक्तंभवतिसहेश्वरोयशस्वीकल्याणकीर्तिर्भवितोरी

अ० प्र०

२४

श्वरो हतुपुरायुषः प्रेतोरिति हस्माह कृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्वा गमिहि प्रागेन मनसे
स्यमानो वाचानानुभवति बृहती मभि संपादयेदेष वे कृत्स्न आत्मा यद्वा हती सोयमा
त्मा सर्वतिः शरीरैः परिहृतस्तथायमात्मा सर्वतिः शरीरैः परिहृत एवमेव बृहती
सर्वति मधुदोभिः परिहृता मध्यं ह्येषा मंगानामात्मा मध्यं पृथुदसां बृहती सहेश्वरो य
शश्वी कल्याण कीर्तिर्भविती श्वरो हतुपुरायुषः प्रेतोरिति हस्माह कृत्स्नो ह्येष आ
मायद्वा हती तस्माद्वा हती मेवाभि संपादयेत् ॥ १७ ॥ तद्वा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं त
स्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्यैकादशानुष्टुभांशानि भवन्ति पञ्चविंशति
श्वानुष्टुभ आत्तं वै भूयसा कनीयस्तदुक्तमृषिणा वाचमेषा पदी महमित्यष्टौ हि चतु
रक्षराणि भवन्ति नवस्त्रा किमिति बृहती संपद्यमाना नवस्त्रा चतुस्तृशमिति सत्यं

राम्

२४

वेवागृचास्पृष्टेन्द्रापरितन्वंममइतिसद्यदेवेतद्दृहतीसहस्रमनुष्टुप्संपन्नंभवति
तस्मान्नदैन्द्रात्प्राणाद्दृहत्येवाचमनुष्टुभंतन्वंसन्निर्मिमीतेसवाएषवाचःपरमो
विकारोयदेतन्महदुक्थंनदेतत्संचविधंमितममितंस्वरःसत्यानृतेइत्यृग्गाथाकुं
व्यातन्मितंयजुर्निर्गदोवृथावाकदमितंसामायोयःकश्चगेधुःसस्वरओमिति
सत्यंनेत्यनृतंतदेतत्पुष्पंफलंवाचोयत्सत्यंसहेश्वरोयशश्चीकल्याणकीर्तिर्भवि
तोहपुष्पंफलंवाचःसत्यंवदत्यथेतन्मूलंवाचोयदनृतंततद्यथावृक्षआविमूलः
शुष्यतिसउद्धर्तएवमेवानृतंवदन्नाविमूलमात्मानंकरोतिसशुष्यतिसउद्धर्त
तस्मादनृतंतंनवदेदयेतत्वेनेनपराग्वारतद्रिक्तमक्षरंयदेतदो३मितितद्यत्किंचोमि
त्याहोत्रेवास्मैतद्रिच्यतेसयत्सर्वमोंकुर्यादिदंन्यादात्मनंसकामेभ्योनालंस्यादयेतत्

अ० प्र०

२५

मिभ्यात्संयन्नेतिसयत्सर्वं नेति ब्रूयात्पापिकास्पकीर्तिजायेतसैनंतत्रैवहन्पातस्मा
कालएवदधात्कालेनदधात्तत्सत्यान्तेमिथुनीकरोतितयोमिथुनात्प्रजायतेभू
यान्भवतियोवेतांवाचंवेदयस्याएषविकारःससंप्रतिविदकारोवेसर्वावाकृसेषा
स्पशेष्मिभिर्व्यज्यमानावद्धीनानारूपाभवतितस्येयदुपांशुसप्राणोथयदुच्चैस्त
छरीरंतस्मात्तिरइवतिरइवत्यशरीरमशरीरोहिप्राणोथयदुच्चैस्तछरीरंत
स्मात्तदाविशविहिशरीरं ॥१८॥ तद्वाइदं बृहतीसहस्रं संपन्नंतयशःसइंद्रःस
भूतानामधिपतिःसयएवमेतमिंद्रंभूतानामधिपतिंवेदविस्त्रसाहेवास्माल्लोकांते
तीतिहस्माहमहिदासऐतरेयःप्रेत्यंद्रोभूत्वेषुलोकेषुराजतितदाहुर्यदनेनरूपेणा
मुंल्लोकमभिसंभवती ३ ॥ अथकेणरूपेणमंल्लोकमाभवती ३ ॥ तथदेतत्स्त्रियांला

राम

२५

हितं भवत्यनेस्तद्रूपं तस्मात्तस्मा भवी भवेताथ यदेतत्पुरुषेरेतो भवत्यादित्यस्य
तद्रूपं तस्मात्तस्मा भवी भवेतसोयमात्मे ममात्मानममुष्मा आत्मने संप्रयच्छत्य
सावात्मा मुमात्मानमिमस्मा आत्मने संप्रयच्छति तावन्न्योन्यमभि संभवतो नेना
हरूपेणा मुं लोकमभि संभवत्यमुनो रूफेणे मं लोकमा भवति ॥ १९ ॥ तत्रैते श्लो
काः ॥ ३ ॥ यदक्षरं पंचविधं समेतियुजोयुक्ता अभियत्सं वहंति ॥ सत्यस्य सत्यम
नुयत्रयुज्यते तत्र देवाः सर्वे एकं भवंति ॥ यदक्षरादक्षरमेतियुक्तं युजोयुक्ता अभि
यत्सं वहंति ॥ सत्यस्य सत्यमनुयत्रयुज्यते तत्र देवाः सर्वे एकं भवंति ॥ यद्वाच ओमि
तियच्च नेतियच्चास्याः कूरं यदुचो ल्वणित्यु ॥ तद्विपूया कवयो अन्वविंद भामा
यत्ता समत्तप्यन्धृतेधि ॥ यस्मि भमा समत्तप्यन्धृतेधि तत्र देवाः सर्वे युजो भवं

अ० प्र०

२६

ति॥ तेन पाप्मानमपहत्य ब्रह्मणा स्वर्गं लोकमप्येति विद्वान्॥ भेनं वाचा स्त्रियं ब्रुव
भेन मरुची पुमां ब्रुवन्॥ पुमांसं भुव भेनं वदन् वदतिकश्चन॥ अः इति ब्रह्मतत्वागत
महमिति तद्वा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती सहस्य संपन्नस्य षट्त्रिं
शतमक्षराणां सहस्राणि भवन्ति तावन्ति पुरुषायुषां सहस्राणि भवन्ति जीवाक्षरे
ष्वेव जीवाहराप्नोति जीवान्हा जीवाक्षरमित्यनकाममारोथ देवरथस्तस्य वा गुडिश्चो
त्रेष्वक्षसी चक्षुषी युक्ते मनः संग्रहीता तदयं प्राणो धितिष्ठति तदुक्तं मृषिणाऽतेन यातं म
नसो जवीयसानि मिषश्चिज्जवीयसेति जवीयसेति॥ २०॥ इत्येतरेयद्वितीयारण्यके
तृतीयोऽध्यायः॥ ॥ ॐ ॥ अत्मा वा इदमेक एवाग्न आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स इक्ष
तलोकां भुसृजा इति स इमां लोकान् सृजतां भो मरीचि मरिमापो द्यौः परेण दिवं द्यौः ४

राम

२६

प्रतिष्ठां तन्निर्दिष्टं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः स इक्षिते मेनुलोका लोक
पालाभुसृजा इति सोऽय एव एव पुरुषं समृद्ध्या मूर्च्छयत्तमभ्यतपत्तस्याभितसस्य
मुखं निरभिधत यथा इदं मुखं वाद्वाग्वाचोऽग्निना सिकेनेरभिधेतां नासिकाभ्यां प्राणः
गौप्रोद्वायुरक्षिणी निरभिधेता मक्षीभ्यां चक्षश्चक्षुः आदित्यः कर्णे निरभिधेतां
कर्णभ्यां श्रोत्रं श्रोत्रादिशस्त्रं द्विः निरभिधत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो
हृदयं निरभिधत हृदया न्मनो मनसश्चंद्रमानाभिर्निरभिधत नाभ्या अपानो पाना
न्मृत्युः शिश्नं निरभिधत शिश्नाद्रेतोरेतस आपः ॥ २१ ॥ ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्
महत्सु णि वै प्रापतंस्तमश्नापि पासाभ्यामन्ववाज्जिता एनमब्रुवन् भायत ननः प्रजानीहि
यस्मिन् प्रतिष्ठिता अभिमहामेति ताभ्योगामानयता अब्रुवन् भवेत्तोयमलमिति ताभ्यो

अ० प्र०

२७

श्वमानयत्ता अब्रुव भवेनोयमिति मेलनाभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्त्सुकृतं बले
ति पुरुषोवावसुकृतं ता अब्रवीथथायतनं प्रविशतेत्यग्निवाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वा
युः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशद्वा दित्यश्वक्ष्भूत्वा क्षिणी प्राविशद्वा शः श्रोत्रं भूत्वा
कण्ठे प्राविशद्वा शोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशद्वा श्वं द्रुमामनो भूत्वा हृद
यं प्राविशद्वा नृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशद्वा पौरं तो भूत्वा शिश्नं प्राविशद्वा स्तमशं नावि
पासे अब्रूता मावाभ्यामभिप्रजानीहीतिते अब्रवीदेतास्वेव वान्देवतास्वाभजाभ्येता
सुभागिन्यौ करोमीति तस्माद्यस्येकस्यैव देवतायेह विगृह्यते भागिन्यावेवास्यामश
नापि पासे भवतः ॥ २२ ॥ स इह पितृभेनुलोकाश्च लोकपालाश्चाभमेभ्यः सृजादिति सो
पोभ्यतपत्ताभ्योभितसाभ्यो मूर्तिरजायतयावेसा मूर्तिरजायतान्नैवेतत्तदेनत्सृष्टं पराङ्

राम

२७

त्यजिषां सतद्वाचा जिघृक्षत भाश क्रोद्धवाग्रहीतुं स यद्वेन द्वाचा ग्रहेष्वदभिव्याह
 त्यहेवा भमत्रस्य तत्प्राणेना जिघृक्षत भाश क्रोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यद्वेन प्राणेनाग्र
 हेष्वदभिप्राण्यहेवा भमत्रस्य तच्चक्षपा जिघृक्षत भाश क्रोच्चक्षपाग्रहीतुं स
 यद्वेन चक्षपाग्रहेष्वदष्टुहेवा भमत्रस्य तच्छ्रोत्रेणानि जिघृक्षत भाश क्रोत्वचाग्र
 हीतुं स यद्वेन त्वचाग्रहेष्वत्स्पृष्टुहेवा भमत्रस्य तत्त्वचा जिघृक्षत भाश क्रोन्मनसा
 ग्रहीतुं स यद्वेन न्मनसाग्रहेष्वध्यात्वाहेवा भमत्रस्य तद्विश्वेना जिघृक्षत भाश क्रो
 च्छ्वेनग्रहीतुं स यद्वेन विश्वेनाग्रहेष्वद्विसृज्यहेवा भमत्रस्य तद्रूपानेना जिघृक्ष
 तदावयत्सैषौ भस्यग्रहोयद्वायुरनायुवारिषयद्वायुः स ईक्षत कथं निदं महते स्यादि
 तिस ईक्षत कतेरेण प्रपद्याति स ईक्षत यद्विवाचा भिव्याह तं यद्विप्राणेनाभिप्राणितं

अ० द्वि०
२८

यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पर्शं यदि मनसा ध्यातं यदि घर्षणेनाभ्यपा-
नितं यदि शिप्नेन विसृष्टं मथ कोहमिति स एतमेव सीमानं विदो र्ये तथा द्वारा प्राप्य त-
स्यैषा विदुतिनाभिद्वारस्तदेतन्भांदनंतस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वभा अयमावसथोयमा-
वसथोयमावसथ इति सजातो भूतान्यभिर्व्येख्यत्किमिहान्यं वा यदि षडिति स एतमे-
व पुरुषं ब्रह्मतत्तममपश्यदिदमदृशमिती ॐ ॥ तस्मादिदं द्रोणामेदं द्रोहं वै नाम तमिदं
द्रुं संतमिंद्रुं इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ १३
॥ इत्येतेरेयद्वितीयारण्यके चतुर्थे अध्यायः ॥ ॥ ॐ अपक्रामंतु गभिर्ण्यः ॥ पुरुषे ह
वा अयमादितो गभो भिवतियदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्यो गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवात्मा
नं विभर्ति तपदास्त्रियां संचत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्मतस्त्रिया आत्मभू

राम
२८

यंगच्छति यथा स्वमंगं तथा तस्मादिनां न हितस्ति सास्येत मात्मानमत्र गतं भावयति
सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं विभर्ति सो ग्र एव कुमारं जन्म नो ग्रेधि भा
वयति स यत्कुमारं जन्म नो ग्रेधि भावयत्यात्मानमेव तद्भावावयत्येषां लोकानां संतत्या
एवं संतता ही मे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म सो स्यात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधी
यते ऽथा स्यात्मा मितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रेतिस इतः प्रयत्नेन पुनर्जायते तद
स्य तृतीयं जन्म तदुक्तं मृषिणा गर्भे नि स भन्वे षाम वेद महं देवानां जनिमानि विश्वा ॥ श
तं मा पुर आयसी ररक्ष भधये नो जवसा निरदी यमिति गर्भे ऐवै तच्छानो वाम देव ए
व मुवाच स एवं विद्वानस्माच्छरीरमेदादूर्ध्व उक्रम्या ऽ मुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान् कामाना
त्वा मृतः समभवत् समभवत् ॥ २४ ॥ यथा स्थानं तुर्गिर्भैरवः ॥ इति द्वितीयारण्यके पंचमः

अ० हि०
२९

॥५॥ ॥ॐ॥ कौयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन वा पश्यन्ति येन वा पृ
लोति येन वा गंधानां जिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चा स्वादु च विजानाति
यदेतत्सृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टि मति मनीषा जूतिः
स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश्य इति सर्वा एते तानि प्रज्ञानस्य नाम धेयानि भवं
त्येष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे वेदा इमानि च पंच महाभूतानि पृथिवी वायुराका
श आपो ज्योतीर्षीत्येतानीमानि च क्षुद्र मिश्राणीव बीजानीतराणि चैतराणि चांडजा
नि च चारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिजानि च आगावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि
जंगमं च पतत्रियच्चरुणावरं सर्वं तत्प्रज्ञाने प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञाने त्रीलोकः प्रज्ञाप्र
तिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ स एतेन प्रज्ञेनात्मनाः स्माल्लोका दुक्कम्पा मुष्मिन्त्सर्वे लोके सर्वा

राम
२९

कामानात्त्वामृतः समभवत्समभवत् ॥२५॥ ॥ इति द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्यायः
॥६॥ ॥ ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठिता मा विरावी मरिगधि वेद
स्य म आणी स्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेन ॥ अहोरात्रान्तं संध्यामृतं वदिष्या
मि सत्यं वदिष्या मि तन्मा भवतु तद्दत्तं मवत्त्ववतु मामवतु वक्तारं मवतु वक्तारं ॥२६॥
॥ इत्येतरे द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥ द्वितीयारण्यकं समाप्तम् ॥ ॥
ॐ ॥ अथातः संहिता उपनिषत् पृथिवी पूर्वरूपं धोरुत्तररूपं वायुः संहितेति मांडू
केय आकाशः संहितेत्यस्य माक्षव्यो वेदयांचक्रे सहा विपरिहृतो मेनेन मेस्य पुत्रेण
समगादिति समाने वै तत्परिहृतो मेनेन इत्यागस्त्यः समानं त्येतद्भवति वायुश्चाकाशश्च
सुधिदेवतमथाध्यात्मं वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपं प्राणः संहितेत्पूरुषीरो मांडूकेयोय

अ० त्रि०

३०

हास्यपुत्र आह ज्येष्ठो मनः पूर्वरूपं वा गुत्तररूपं मनसा वा अग्रे संकल्पयत्यथ वाचा
व्याहरति तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वा गुत्तररूपं प्राणस्त्वेव संहितेति समानमेतयोरत्रपि
तुश्च पुत्रस्य च स एषो श्वरथः प्रष्टुवाहनो मनोवाक् प्राणसंहतः स एव मेतां संहितां
वेदसंधीयते प्रजया पशुभिर्यज्ञासा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति नुमां
इकेयानां ॥१॥ अथ शाकल्यस्य पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वृष्टिः संधिः पर्जन्यः सं
धाता तदुतापियत्रैतद्बलवद नूद्बलन्तं संदधदहोरात्रे च वर्षति धावा पृथिव्यौ समधाता मि
थुनाप्याहुरितीन्वधिदैवतमथाध्यात्मं पुरुषो ह वा अयं सर्व आदंद्देविदले भवत इत्या
हुस्तस्येदमेव पृथिव्यारूपमिदं दिवस्तत्रायमंतरेण काशौ यथासौ धावा पृथिव्या वंत
रेण काशस्तस्मिन्हस्मिभा काशे प्राण आयतो यथा मुष्मिभा काशे वायुरायतो य

राम

३०

धामूनित्रीलिज्योतींष्येवमिमानिपुरुषेत्रीलिज्योतींविद्यथासौदिव्यादित्यएवमि
दंशिरसिचक्षुर्यथासावन्तरिक्षेविद्युदेवमिदमात्मनिहृदयंयथायमग्निःपृथिव्यामे
वमिदमुपरच्छेरेतएवमुहस्मसर्वलोकमात्मानमनुविधायाहेदमेवपृथिव्यारूपमिदं
दिवःसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलो
केनसर्वमायुरेति॥२॥अथातोनिर्भुजप्रवाहःपृथिव्यायतनंनिर्भुजंदिव्यायतनं
प्रतृणमन्तरिक्षायतनमुभयमन्तरेणाथयथेनंनिर्भुजंब्रुवंतमुपवदेदच्योष्टावराभ्यां
स्थानाभ्यामित्येनंब्रूयादथयथेनंप्रतृणंब्रुवंतमुपवदेदच्योष्टाउत्तराभ्यांस्थानाभ्यामि
त्येनंब्रूयाद्यस्त्वेवोभयमन्तरेणाहतस्यनारुत्युपवादोयद्विसंधिंविचर्तयतितान्निर्भुजस्य
रूपमथेयदुद्धेअक्षरेअभिध्याहरतितत्प्रतृणस्याग्रउएवोभयमन्तरेणोभयंव्याप्तंभ

अ० तृ०

३९

वत्यभायकामो निभुजिं ब्रूयात्स्वर्गकामः प्रतृणमुभयकाम उभयमन्तरेणाथ यथेनं नि
भुजिं ब्रुवंतं पर उपवदेत्पृथिवी देवतामारः पृथिवी त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ य
थेनं प्रतृणं ब्रुवंतं पर उपवदेद्दिवं देवतामारो योस्त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यथे
नमुभयमन्तरेण ब्रुवंतं पर उपवदेदंतं रिक्षं देवतामारो न रिक्षं त्वा देवता रिष्यतीत्येनं
ब्रूयाद्यथा तु कथा च ब्रुवन्वा ब्रुवंतं वा ब्रूयादभ्याशमेव यत्तथा स्या भवे वा न्यत्कुशला
द्वात्मणं ब्रूयादति धुम्न एव ब्राह्मणं ब्रूया भ्राति धुम्ने च न ब्राह्मणं ब्रूया भ्रमो अस्तु ब्रा
ह्मणेभ्य इति हस्माह श्रुर्वीरो मांडूकेयः ॥ ३ ॥ अथातीनुव्याहाराः प्राणि वंश इति वि
द्यात्सय एनं प्राणं वंशमुपवदेच्छुक्रं वंचेन्मन्येन प्राणं वंशं समधो ३ ॥ प्राणं मा वंशं संद
धतं न शक्नोषीत्याह प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येनं ब्रूयादथ वेदशक्नुवंतं मन्येन प्राणं

राम

३९

वंशोसमधिगत्सिषंतं नाशकः संधातुं प्राणस्त्वावं शोहास्यतीत्येनं ब्रूयाद्यथा तु क
 थाचब्रुवन्वाब्रुवंतं वा ब्रूयादभ्याशमेव यत्तथास्या भवेवान्यत्कुशलोद्गातृणं ब्रू
 यादति युष्मएव ब्राह्मणं ब्रूयात्ताति युष्मे च न ब्राह्मणं ब्रूयात्तमो अस्तु ब्राह्मणेभ्य
 इति हस्माह श्रूरीरोमांडूकेयः ॥ ४ ॥ अथ खल्वाहुर्निर्भुजवक्राः पूर्वमक्षरं पूर्व
 रूपमुत्तरमुत्तररूपं योवकोशः पूर्वरूपोत्तररूपे अंतरेण सासंहितेति स एव मेतां
 संहितां वेदसं ० मायुरेत्यथ वयं ब्रूमो निर्भुजवक्रा इति हस्माह ह्रस्वोमांडूकेयः पूर्व
 मेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरं ० अंतरेण येन संधिं विवर्तयति येनः स्वराः स्वरं विजानाति
 येन मात्रा मात्रां विभजते सासंहितेति स एव मेतां संहि ० मायुरेत्यथ हास्यपुत्रे आ
 ह मध्यमः प्राती बोधी पुत्रोक्षरे खल्वेमे अविकर्ष भके की कुर्वन्पथावणमाह तथा

अ०त०

३२

सोमात्रापूर्वरूपोत्तररूपे अंतरेण संधि विज्ञपनी सामतद्भवति सेमे वाहं संहितां मन्य
इति तदप्येतद्विषयोक्तं बृहस्पतेन परः सामो विदुरिति सय एवमेतां० मायुरेति ॥५॥
बृहद्रथं तरयोरूपेण संहिता संधीयत इति ताक्ष्यो वाग्वै रथं तरस्य रूपं प्राणो बृहत्तु
भाभ्यामुरवतु संहिता संधीयते वाचा च प्राणेन चैतस्यां हस्मोपनिषदिसं वत्सरंगोक्षि
यते ताक्ष्य एतस्यां हस्ममात्रायां सं वत्सरंगारक्षयते ताक्ष्यस्तदप्येतद्विषयोक्तं रथं त
रमाजभारावसिष्ठः ॥ भरद्वाजो बृहदाचके अग्नेरिति सय एवमेतां० मायुरेति वाक्
प्राणेन संहितेति कौंठरव्यः प्राणः पवमानेन पवमानो विश्वे देवै विश्वे देवाः स्वर्गेण
लोकेन स्वर्गो लोको ब्रह्मणोऽसेषावरपरा संहिता सयो हेतामवरपरां संहितां वै देवं हे
वस प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन संधीयते तथैषा संहिता सय

राम

३२

रेणवोपसृतः स्वेन चार्थेनाभिवाहरेदभिवाहार्थमेव विधाद्विवं संहितागमद्विदुषां
देवानां मेवं भविष्यतीति शब्दतथा स्यात्सय एव मेतां० मायुरेति वाक् संहितेति पंचा
लचंडो वाचा वै वेदाः संधीयंते वाचाच्छंदो सिवाचा मित्राणि संधति वाचा सर्वाणि
भूतान्यथो वागिवेदं सर्वा मित्ततर्धे तदधीते वाभाषते वाचा चित्तदा प्राणो भवति वा
क्नुदा प्राणं रेव्यथ यत्र तूष्णीं वा भवति स्वपिति वा प्राणेन तदा वाग्भवति प्राणस्तदा
वाचं रेव्हितावन्योन्यं रीव्हो वाग्वै माता प्राणः पुत्रस्तदप्येतद्विषेणोक्तमेकः स्रुपर्णः
ससमुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे ॥ तं पाकेन मनसा पश्य संतितस्तं मातारं
व्हिसुरेव्हि मातरं मितिसय एव मे० मायुरेत्यथातः प्रजापति संहिता जाया पूर्वक
पंपतिरुत्तररूपं पुत्रः संधिः प्रजननं संधानं सैषादितिः संहिताऽदितिर्हृदि सर्वथ

अ०तृ०
३३

दिहं किंच पिता च माता च पुत्रश्च प्रजननं च तदप्येतत्तद्विषयोक्तमदिति मर्त्तासपि
तासपुत्र इति सय एव मेतां संगृह्णतां वेदसंधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसे
न स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति सर्वमायुरेति ॥ ६ ॥ इत्येतरे यत्तृतीयारण्यके प्रथमो
ध्यायः ॥ ॥ ओं ॥ प्राणो बंश इति स्थविरः शाकल्यस्तथथाशाला वंशे सर्वे न्येवं
शाः समाहिताः स्युरेवमस्मिन्प्राणे चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिन्द्रियाणि शरीरं सर्वं आ
त्मा समाहितस्तस्येतस्यात्मनः प्राण ऊष्णरूपमरुच्छिनिस्पृशरूपं मज्जानः स्वर
रूपं मांसल्लोहितमित्येतदन्यच्चतुर्थमंतस्था रूपमिति हस्माह हस्वो मांडूके यस्त्र
यं त्वेव न एतत्प्रोक्तं तस्येतस्य त्रयस्यास्थानां मज्ञां पर्वणा मिति त्रीणि तः षष्टिशतानि
त्रीणि तस्तानि सप्तविंशतिशतानि भवंति सप्तचैव शतानि विंशतिश्च संवत्सर

शम
३३

स्याहोरात्राः स एषोहः संमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छंदोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा
स एवमेतमहः संमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं वेदान्हांसा
युज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते पुत्री पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ॥७॥ अथ कौंठरव्य
ह्रीलिषष्टिशतान्यक्षराणां त्रीलिषष्टिशतान्यूष्मणां त्रीलिषष्टिशतानि संधीनां या
न्यक्षराण्यवोचामाहानितानि यानूष्मणो वोचामरात्रयस्तायान्तसंधीनवोचामाहोरा
त्राणां ते संधय इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं यान्यक्षराण्यधिदैवतमवोचामास्थीनितान्य
ध्यात्मं यानूष्मणोधिदैवतमवोचाममज्जानस्ते ध्यास्ममेष हवे संप्रति प्राणो यन्मज्जे
तद्रेतो न ह वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते यद्वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्येत पूये न संभवे चान्तं
धीनधिदैवतमवोचामपवाग्लितान्यध्यात्मं तस्यैतस्य त्रयस्यास्थां मज्जां पर्वणां मिति

अ० तृ०

३४

पंचेतश्चत्वारिंशच्छतानि पंचेतस्तदशीतिसहस्रं भवत्यशीतिसहस्रं वा अर्कलिनो वृ
हतीरहरभिसंपादयंतिस एषोक्षरसंमानश्चक्षर्मयः श्रोत्रमयश्छंदोमयो मनोमयो
वाङ्मय आत्मा सय एवमेतमक्षरसंमानं चक्षर्मयं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनोमयं वाङ्मय
मात्मानं वेदाक्षराणां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते पुत्री पशुमान्भवतिसर्वमा
युरेति ॥८॥ चत्वारः पुरुषा इति बाधः शरीरपुरुषश्छंदः पुरुषो वेद पुरुषो महापुरु
ष इति शरीरपुरुष इति यमवोचाम सय एवायं दैहिक आत्मा तस्य यो यमशरीरः प्रज्ञा
त्मा सरसश्छंदः पुरुष इति यमवोचामाक्षरसमाप्ताय एव तस्यैतस्याकारो रसो वेद
पुरुष इति यमवोचामयेन वेदान्वेदत्रयवेदं यजुर्वेदं सामवेदं तस्यैतस्य ब्रह्मा रसस्तस्मा
द्ब्रह्माणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वीत यो यज्ञस्योत्वरं पश्येन्महापुरुष इति यमवोचामसंवत्सर

राम्

३४

वप्रध्वंसयन्यन्यानिभूतान्येक्याभावयभन्यानितस्येतस्यासावादित्योरसःसयश्चा
यमशरीरःप्रज्ञात्वायश्चासावादित्यएकमेतदिति विद्यात्तस्मात्पुरुषंपुरुषंप्रत्यादि
त्योभवतितदप्येतद्विषयोक्तंचित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षर्मिन्नस्यवरुणस्याग्नेः॥आ
प्राधावाष्टथिवीअंतरिक्षंसूर्यआत्माजगत्तस्तस्युषश्चेत्येतामनुविधंसंहितांसंधी
यमानांमन्यइतिहस्माहबाध्वैरतंत्येवबद्धचामहत्युक्थेमीमांसंतएतमग्नावध्व
यवैरतंमहाव्रतेछंदोगाएतमस्यामेतंदिष्येतंवायावेतमाकाशएतमप्स्वेतमोषधी
ष्वेतंचनस्पतिष्वेतंचंद्रमस्येतंनक्षत्रेष्वेतंसर्वेषुभूतेष्वेतमेवब्रह्मेत्याचक्षतेसएष
संवत्सरसंमानश्चक्षर्मयःश्रोत्रमयश्छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मासयएवमेतं
संवत्सरसंमानंचक्षर्मयंश्रोत्रमयंछंदोमयंमनोमयंवाङ्मयआत्मानंपरस्मैशंसति

अ० तृ०

३५

॥१॥ दुग्धदोहा अस्य वेदा भवंति न तस्या नूक्ते भागोऽस्ति न वेद सुकृतस्य पंथानमिति
तदप्येतद्विणोक्तं यस्ति त्याजसचिविदं सरवायं न तस्य वाच्यपि भागोऽस्ति ॥ यदींष्ट
णोत्यलकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पंथामिति न तस्या नूक्ते भागोऽस्ति न वेद सुकृत
स्य पंथानमिति ते तत्तदुक्तं भवति तस्मादेवं विद्वांश्च परस्मा अग्निं चिनुयांश्च परस्मे महा
व्रतेन स्तुवीत न परस्मा एतदहः शंसेत्कामं पित्रे वाचाय यि वा शंसेदात्मन एवास्य त
त्कृतं भवति स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेतदित्यवोचाम तौ यत्र
विहीयेते चंद्रमा इवादित्यो दृश्यते न रश्मयः प्रादुर्भवंति लोहिनी योर्भवति यथामंजि
ष्ठा व्यस्तः पायुः काक कुलाय गंधिकमस्य शिरो वायति संपरेतो स्यात्मानचिरमिव जी
विष्यतीति विद्यात्सयत्करणीयं मन्येत तत्कुर्वीति यदंतियच्च दूरक इति सप्तजपेदादि

राम

३५

१
अन्तस्यरेतस इत्येकायत्रब्रह्मापवमानेतिषकुद्वयंतमसस्परीत्येकाऽथापियत्रछि
हइत्यादित्योदृश्यतेरथनाभिरिवाभिरव्यायेतछिद्रांवाछायांपश्येत्तदव्येवमेवविधा
दथाप्यादर्शोदकेवाजित्मशिरसंवाशिरसंवात्मानंपश्येद्द्विपर्यस्तेवाकन्याकेजित्मेन
वाहृशेयातांतदव्येवमेवविधादथाप्यपिधायाक्षिणीउपेक्षेततद्यथावरकाग्निसंप
तंतीवदृश्यंतेतानियदानपश्येत्तदव्येवमेवविधादथाप्यपिधायकलाउपशृणुयात्स
एषोग्नेरिवप्रज्वलतो रथस्येवोपब्धिस्तंयदानशृणुयात्तदव्येवमेवविधादथापियत्र
नीलइवाग्निर्दृश्यतेयथाभयूरग्नीवामेघेवाविद्युतंपश्येन्मेघेवाविद्युतंनपश्येन्महामे
घेवामरीचीरिवपश्येत्तदव्येवमेवविधादथापियत्रभूमिंज्वलंतीमिवपश्येत्तदव्येव
मेवविधादितिप्रत्यक्षदृशिनान्यथस्वभाःपुरुषंरुद्रंरुक्मण्डंतंपश्यन्ति स एनंहंतिव

अ० न०

३६

राहएनंहंतिमर्कटएनमास्कंदयत्याशुवायुरेनंप्रवहति सुवर्णंरिवादित्वापगिरतिमध्व
श्रान्तिविसानिभक्षयत्येकपुंडरीकंधारयतिरवरेवराहेर्युक्तैर्यतिरुष्णां धेनुंरुष्णव
त्सांनलदमालीदक्षिणामुरवोब्राजयतिसयधेतेषांकिंचित्पत्रयेदुपोष्यपायसंस्थाली
पाकंश्रपयित्वारात्रीसूक्तेनप्रत्युचंहत्वाऽन्येनान्मेनब्राह्मणान्भोजयित्वाचरुंस्वयं
प्राप्तीयात्सयोतोऽश्रुतो गंतो मनोनैतादृष्टो विज्ञातो नादिष्टः श्रोतामंता द्रष्टा देष्टा घोष्टा
विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामंतरपुरुषः सम आत्मेति विधात् ॥ १० ॥ अथ रवत्वि
यं सर्वस्यैवाच उपनिषत्सर्वात्येवेमाः सर्वस्यैवाच उपनिषद् इमांस्तेवाचक्षतेष्टुधिव्या
रूपं स्पशा अंतरिक्षस्योष्माणोदिवः स्वरा अग्नेरूपं स्पशा विद्योरूपं स्पशा आदित्यस्य
स्वरा अग्नेरूपं स्पशा विद्योरूपं स्पशा आदित्यस्य

राम

३६

५
 श्रोत्रस्योष्माणोमनसःस्वराः प्राणस्यरूपंस्पर्शा अपानस्योष्माणो व्यानस्यस्वराश्च
 परस्वत्वियंदैवीवीणाभवतितदनुकृतिरसौमानुषीवीणाभवति यथास्याशिरएवम
 नुष्याः शिरो यथास्या उदरमेवममुष्या अंभरणं यथास्येजि कैवमनुष्ये वादनं यथास्या
 स्तंत्रय एवमनुष्या अंगुलं यथास्याः स्वरा एवममुष्याः स्वरा यथास्याः स्पर्शा एवम
 मुष्याः स्पर्शो यथास्येवेयं शब्दवती तर्भवत्येवमसौ शब्दवती तर्भवती यथास्येवेयं लो
 मशेन चर्मणा पिहिता भवत्येवमसौ लोमशेन चर्मणा पिहिता लोमशेन हस्म वै चर्मणा
 पुरावीणा अपि दधति स यो ह्येतां देवीं वीणां वेदश्च तवदनो भवति भूमि प्रास्य कीर्तिर्भ
 वति यत्र च्छाया वाचोभाषंते विदरे नंतत्राथातो वास सोयस्यां संसद्यधीयानो वाभाष
 भाणो वा न विरुरुचुषे तत्रैतामृचं जपेदोष्ठा पथानानकुली दंतैः परिवृता पविः । सर्वस्यै

अ० तृ०

३७

वाचइशानाचारुमाभिहवाद्येदितिवाग्रसः॥११॥अथहास्माएतत्तुह्यहगिरितोवागू
ब्राह्मणसिवोपोदाहरतिप्रजापतिःप्रजाःसृष्ट्वाव्यस्रंसनसंवत्सरःसच्छंदोभिरात्मा
नंसमदधाधच्छंदोभिरात्मानंसमदधातस्मात्संहितातस्यैवाएतस्यैसंहितायेणकारो
बलंषकारःप्राणआत्मासयोहेतीणकारषकारावनुसंहितमृचोवेदसबलंसप्राणा
संहितावेदायुष्मिति विधात्सयदिविविकित्सेत्सणकारंब्रवाणी३॥आणकाराः३इति
॥सणकारमेवब्रूयात्सषकारंब्रवाणी३॥अषकारा३इति॥सषकारमेवब्रूयात्तेयद्वय
मनुसंहितमृचोधीमहेयच्चमांडूकेयीयमध्यायंप्रब्रूमस्तेननोएकारषकाराउपात्मा
वितिहस्माहहस्वोमांडूकेयोपयेद्वयमनुसंहितमृचोधीमहेयच्चमांडूकेयीयमध्यायं
प्रब्रूमस्तेननोएकारषकाराउपात्मावितिहस्माहस्यविरःशाकल्यएतद्वस्मैवेतद्विद्वां

राम्

३७

५

स आहुर्नरिषयः कावषेयाः किमथावियमध्येष्यामहे किमथावियं यक्ष्यामहे वाचिहि
प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचं योत्येव प्रभवः स एवाप्ययस्ता एताः संहितानानंते वासिने
प्रब्रूयाभासं वत्सरवासिनेनाप्रवक्तुं इत्याचार्या आचार्याः ॥१२॥ ॥ इत्येते रयारण्य
के तृतीयस्य तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥३॥ ॥ इति तृतीयारण्यकं समाप्तं ॥ ॥ ॐ विदा
मधवन्विदा गालुमनुशंसिषोदशः ॥ शिक्षाशब्दीनां पते पूर्वाणि पुरुषसो ॥ अभि
स्यमभिष्टिभिः प्रचेतनप्रचेतय ॥ इन्द्रद्युम्नाय न इष एवाहिशक्रः ॥ राये वाजाय व
ज्रिवः शविष्ठवज्रिन्नं जसे ॥ मंहिष्ठवज्रिन्नं जस आयाहिषिषमत्सव ॥ विदारायः सु
वीर्यं भुवो वाजानां पतिर्विशं ॥ अनु ॥ मंहिष्ठवज्रिन्नं जसेयः शविष्ठः शूराणां ॥ यो मं
हिष्ठो मघोनां चिकित्सो अभिनीनयः ॥ इन्द्रो विदेत मुस्तपे वशीहिशक्रः ॥ तमूतये ह

अ०च०

३८

जेतारमपराजितं ॥ सनः पर्वदतिद्विषः क्रतुच्छंदः अरुतं हृत् ॥ इंद्रं धनस्य सातये ह
वामहे जेतारमपराजितं ॥ सनः पर्वदतिद्विषः सनः पर्वदतिस्त्रिधः ॥ पूर्वस्य यत्ते अ
द्विवः सुमन्त आधेहि नो वसो ॥ पूर्तिः शग्विष्ठशस्यत ईशो हि शक्रः ॥ नूनं तं न वंसन्यसे
प्रभोजनस्य च हनू ॥ समन्येषु ब्रवावे हे शूरो योगेषु गच्छति सरवा सुशो बो अद्वयाः
॥ एवात्ये वैवात्यग्ना ३३ ॥ एवात्ये वैवाही ३३ ॥ एवात्ये वैवाहि विष्णा ३३ ॥ एवात्ये
वैवाहि पूष ३३ ॥ एवात्ये वैवाहि देवाः ॥ एवाहि शक्रो वशो हि शक्रो वशो ॥ अनु ॥ आ
यो मन्याय मन्यव उपो मन्याय मन्यवे ॥ उपेहि विश्वध ॥ विहामधव न्विदो ३३ ॥ १॥ इ
त्येतरे यच्चतुथारिण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥ इति चतुथारिण्यकं समाप्तम् ॥ ४ ॥ ॥ ओ
म् ॥ ॥ महाव्रतस्य पंचविंशतितं सामिधेन्य एकविंशतौ प्रागुपोत्तमायाः समिधा

राम

३८

५

निमित्तिवतस्त्रोवेष्वकर्मणश्चभउपालंभनीयउपांश्वाज्यप्रउगेविश्वजितोहो
 त्राश्चतुर्विंशादीरवयंतीरपस्युवइतिचब्राह्मणाच्छावयेतप्रातःसवनेतीव्रस्या
 भिवयसोअस्यपाहीतिमाध्यंदिनेत्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरमितिस्तोत्रियं
 द्यालुपन४परावतइंद्रायहिचौरसुरोअनम्रत॥प्रोष्वस्मेपुरोरथमित्यतोनु
 पश्चतुर्विंशान्मरुत्वतीयस्यातानोऽसत्सुमेजरितःसाभिवेगःपिबासोममभि
 यमुग्रतर्दःकयाशुभासवयसःसनीलामरुत्वांऽइंद्रवृषभोरणाय॥जनिष्ठाउय४
 सहसेतुरायेतिमरुत्वतीयंसंस्थितेमरुत्वतीयेहोताविसंस्थितसंचरेणनिष्क्रम्या
 ग्रीध्रीयेतिस्त्रआज्याहुतीर्जुहोत्योदुंबरेणसुवेणानुमामिंद्रोअनुमांश्चहस्यतिर
 नुसोमोअनुवाग्देव्यावीत्॥अनुमामित्रावरुणाविहावतामनुधावाष्टथिवीपूर्व

अ० पं०

३९

हूतो ॥ आदित्यामाविश्वे अवंतु देवाः ससरा जानो य उदाभिषिक्ताः ॥ वायुः पूषा व
रुणः सोमो अग्निः सूर्ये निक्षेत्रे रवतिहमानु ॥ पितरो माविश्वमिदं च भूतं पृथ्विमा
तरो मरुतः स्वर्काः ॥ ये अग्निजिह्वा उत वायजत्रास्ते नो देवाः सुहवाः शर्मयच्छते
तिदक्षिणे माजालीये दशस्रुच्युत्तमां चतुर्गृहीतं पूर्वमिव दायोत्तरतो मे रूपनिधाय
विहरण प्रभृति मध्यं दिने माजालीयो जागरितो भवति तस्मिन्परिचते जुहोति प्रा
गद्वारे वोदगद्वारे वा प्रागुदगद्वारे वा अग्निरिवानाधृष्यः पृथिवी वसुषदा भूयासं मत
रिक्षमिवानाधृष्यो रिवानाधृष्यो भूयासं सूर्य इवा प्रतिधृष्यश्चंद्रमा इव पुनर्भू
यासं स न इवा पूर्ववायुरिव श्लोकभूभूयास महारिव स्वं रात्रिरिव प्रियो भूयासं गा
व इव पुनर्भूवो मिथुनमिव मरीचियो भूयासमा पद्मवरस ओषधय इव रूपं भूया

राम

३९

५

समभमिवविभु॥ यज्ञइवप्रभूभूयासंब्रह्मेवलोकेक्षत्रमिवश्रियांभूयासंयदग्नर
षासमितिर्भवातीत्यत्रविभजाथवीथेतित्रीएयननृचमत्रतिष्ठभादित्यमुपतिष्ठतेप
यद्विचेप्रदक्षिणमावृत्तेत्येतेष्वेवास्वाहाकोरेरेत्येवा३॥ इदंमधू३इदंमधु॥ इमंतीव्रसु
तंपिवा३॥ इदंमधू३इदंमध्वितिचप्रेष्याः संशास्तिपूएकिंभास्तिस्त्रोचमाः षवुत्तमाइ
मंघिष्ट्यमुदकुंभंचत्रिः प्रदक्षिणंपरित्रज्याथदक्षिणेः पालिभिर्दक्षिणानूरुनाप्राना
एत्येवा३॥ इदंमधू३इदंमध्वितिचदत्यः॥ १॥ उपाकृतेस्तोत्रेत्रैधंनिनयाथात्रोत्तरेचमार्जा
लीयेशेषमंतर्वेदीतिप्रदक्षिणमग्निंनिष्क्रम्याग्रेणयूपंपुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठभग्नैः
शिरउपतिष्ठतेनमस्तेगायत्राययत्तेशिरइतितेनैवयथेतंप्रत्येत्यदक्षिणमुदङ्मुखः प
क्षभमस्तेराथंतराययस्तेदक्षिणः पक्षइत्यपरेणग्निपुच्छमतिक्रम्यप्राङ्मुखउत्तरं

अ० पं०

४०

नमस्ते बृहते यस्तु उत्तरः पक्ष इति पश्चात्प्राङ् पुच्छ भमस्ते भद्राय यत्ते पुच्छं याते प्रतिष्ठेति
दक्षिणतः पुच्छः स्यात्मानं नमस्ते राजनाय यस्तु आत्मेति ॥ २ ॥ यथेतं सदः प्रसर्पति पुर
स्तात्प्रेरव उपकृतो भवति स्थूले रज्जु वीचध इत्येतत्पक्ष आत्यतीर्थेन प्रपाचोत्तरेणां ग्रीष्मी
यं परित्रज्य पूर्वया हारा सदः संवन्निधिष्ठ्यानुत्तरेणौदुम्बराणिकाष्ठानि प्रेरवस्य भवन्ति
पालाशा निमिष्प्राणि वात्रीणि फलकान्युभयतस्तथा निद्वे वा सूच्यश्च तावत्पुत्रा
त्रः प्राङ् प्रेरवो निमुष्टिकस्तिर्यङ् दगग्रः प्रागग्राभ्यां सूचीभ्यां समुत्तो दक्षिणोत्तरे स्थूले
निरवाया भित्तो होतृषदनं वीचध मत्पादधात्यास्य संमितं कर्तुः कुष्ठा सुष्ठि द्वाणि प्रेरव
स्य भवन्ति रज्जुभ्यामूर्ध्वमुद्वयति दक्षिणतो दक्षिणोत्तरतः सव्ययादाभ्ये त्रिगुले स्या
तां सव्यदक्षिणे पंचव्यां यामे द्विगुले वीचधे त्रिः प्रदक्षिणं पर्यस्योर्ध्वग्रंथि निष्टक्यं वि

राम

४०

आतिशारवाभिर्हृसीभिर्वापिर्धृषंत्यप्रकंपित्वतुरंगुलेनैषविभूमः प्रेरखस्यान्मुष्टिमा
 त्रेणवादक्षिणतउदाहिततरः समोवापदमात्रेधिष्ण्यात् ॥३॥ निष्ठितेप्रेरखेहोतावाए
 मोदुंबरंशततंतुमुभाभ्यांपरिगृह्योत्तरतउपोहतेयथावीणांससभिच्छंदोभिश्चतुर
 तरेः स्थानान्यस्योर्ध्वमुद्गृह्णीयाद्दशभिर्वागायत्रेणत्वाच्छंदसोदूहाम्योच्छिदेनत्वानु
 षुभेनत्वाबाह्वेनत्वाशंक्तेनत्वात्रैषुभेनत्वाजागतेनत्वोवैराजेनत्वोद्वेपदेनत्वातिष्ठ
 दसात्वेतिच्छंदोस्यनुक्रम्यस्थानानामनुपरिक्रमणमोदुंबर्याद्रियाशारवयासपलाश
 यामूलदेशेनवाणंविस्तुर्ध्वमुद्गिरवतिप्राणायत्वापानायत्वाव्यानायत्वोच्छिरवामित्य
 न्येभ्योपिकामेभ्यः पुनरपिनतूहिरवामीतिज्ञूयादथैनंसशारवंछंदोगेभ्यः प्रयच्छति
 भूतेभ्यस्त्वेतिपञ्चाद्वैफलकेपाणीप्रतिष्ठापयतिप्राणमनुप्रेरखस्वेतिप्रांचरैवंप्रेण

अ० पं०

४९

यतिव्यानमनुवीरवस्वेतितिर्यंचमपानमन्वीरवस्वेत्यभ्यात्मंभूर्भुवःस्वरिति न प
तिप्राणायत्वेति प्रांचमेव व्यानायत्वेतितिर्यंचमपानायत्वेत्यभ्यात्मं वसवस्त्वा गायत्रे
एछंदसारोहंतुतानन्वारोहामीति पश्चाद्देफलकैरत्नी प्रतिष्ठापयत्यथ पूर्वफलकं
नानापाणिभ्यामभिपद्येत यथा हि स्त्रस्य न्मध्यमं छुबुकेनोपसृशोद्वयोर्वसंधिरु
द्रास्त्वात्रैष्टुभेन छंदसारोहंतुतानन्वारोहामीति दक्षिणं सक्थ्यति हरत्यादित्यादस्ता
जागतेन छंदसारोहंतुतानन्वारोहामीति सव्यं विश्वेत्वा देवा आनुष्टुभेन छंदसारो
हंतुतानन्वारोहामीति समारोहति पश्चात्स्वस्य धिष्ट्यस्य दक्षिणं पादं प्रांचं प्रतिष्ठापय
त्यथ सव्यं यदेतरः श्राम्येदथेतरं यदेतरोथेतरं नोभो विभूर्भो कुर्यात् कूचनि होत्रकाः समा
रोहति ब्रह्मचोदुंबरीमासंदीमुद्रातायदिकस्मेचिदवश्यं कर्मिणो जिगमिषेदादित्य

राम

४९

पालं प्राड-वरुत्य चरित्वा तमर्थमेवमेवाजपयाद्यतारोहेत् ॥४॥ प्रस्तोतारं संशास्तिपं
 चविंशस्य स्तोमस्य तिसृष्वर्द्धतृतीयास्वर्द्धत्रयोदशा सुवापरिशिष्टा सुप्रथमं प्रतिहा
 रं प्रब्रूतादित्यर्द्धत्रयोदशा सुप्रवाचयतेति जातूकण्यः प्रोक्ते जपतिसुपणोऽसि गरुत्मा
 नृप्रे मां वाचं वदिष्यामि बहु वदिष्यंतीं बहु पतिष्यंतीं बहु करिष्यंतीं बहु सनिष्यंतीं
 होभूयः करिष्यंतीं स्वर्गं छिंतीं स्वर्गं द्रिष्यंतीं स्वः पतिष्यंतीं स्वः करिष्यंतीं स्वः सनिष्यंतीं
 स्वरिमं यज्ञं वक्ष्यंतीं स्वमीयजमानं वक्ष्यंतीमिति दीक्षिते यजमानशब्दो नादीक्षते स्व
 रमुमिति योस्य प्रियस्या भतु वक्ष्यंतीमिति ब्रूयादुक्थवीयाति च संप्राणो वाचा सम
 हं वाचा सं वक्ष्मन्सा समहं मनसां सं श्रोत्रमात्मना समहमात्मना मयि महान्मयि भ
 गोमयि भगोमयि भुजोमयि स्तोभोमयि स्तोभोमयि श्लोकोमयि घोषोमयि यशोम

अ० पं०
४२

विष्णोर्मयिकीर्तिर्मयिभुक्तिरित्याहूयवागितिजपतित्रयआहावाःशस्त्रादिनीविदः
परिधानीयायाइतिशब्दानध्वयवःकारयंत्येतस्मिन्महनिप्रभूतमभंदद्याद्राजपुत्रेण
चर्मव्याधयंत्याघ्रंतिभूमिदुंदुभिंपत्यश्वकांडवीणाभूतानांचमैथुनंब्रह्मचारिपुंश्व
त्योःसंप्रवादोनेकेनसाम्मानिष्केवल्ल्यायस्तवतेराजनस्तोत्रियेणप्रतिपद्यते॥५॥त
दिदासभुवनेषुज्येष्ठतांसुतेकीर्तिर्मघवन्महित्वाभूयइहावृधेवीयायि॥नृणामुत्वा
नृत्तमंगीभिर्हिक्यैरितिस्त्रोत्रंहेकेस्वादोःस्वादीयःस्वादुनासृजासमदःसुमधुम
धुनाभियोधारित्यात्मनएतेपदेउधृत्यपक्षपदेप्रत्यवदधात्यश्वायंतोमघवन्निंद्रवा
जिनोगामश्चरथ्यमिंद्रसंकिरेत्येतयोश्चस्थानइतरेप्रियमहगोरश्ममात्मन्धत्ते
संपक्षयोःपलनायनंदवःओदतीनामित्येतयेतानिव्यतिषजतिपादेःपादानूह

राम
४२

तीकारं न वद वं तु चरति प्रथमायां च पुरुषाक्षराण्युपधातिपादेष्वेकैकमवसानेत्
 तीयं वजं सरवलु विहरत्यपि निदर्शनायोदाहरिष्यामः ॥ नदिदासमुवनेषु ज्येष्ठं पु॥ नं
 दव ओदतीनां ॥ यतो जज्ञ उग्रस्त्वेष नृमणोरु ॥ नदं यो युवती नो ३म् ॥ स योजज्ञानो नि
 रिणातिशूच्यति वो अघ्यानां ॥ अनुयं विश्वे मदं त्यू माष्यो धे नूना मिषु ध्यसो मित्येव
 मेतां त्रिरन्यासु चेत्स माम्नाता सुचेत्तु वीरन्त्स माम्नातस्य तावती रुद्धृत्य तत्र ताः शं
 सेदिहो एवेमा अन्यासु चेत्स आकू सूददो हसरतास्तदिहा सेत्येतदादि शस्त्रमविहृतश्चा
 त्रप्रतिगरस्ता अस्य सूददो हस इत्येतदादिः सूददोहाः सूददोहाः ॥ ६ ॥ ॥ इत्येते
 पंचमारण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॐ ग्रीवाः ॥ यस्येदमारजस्तु ज्योयुजो वनं स
 हः ॥ स नो ददालु तं रयिं रयिं पिशंगमंदशं ॥ इंदः पतिस्तवस्तमो जनेष्वा सूददोहाः

अ० पं०
४३

शिरोगायत्रमिंद्रमिद्राधि नो बृहदित्यन्यासु चेत्समाभ्याता सुस्तवीरभुभया संरुद्धा
नाविपर्ययो समाभ्याता सुचेत्सुवीरन्मिश्रासु च सूक्तस्योत्तमां सूददोहा विजवः॥ सु
तस्ते सोम उपयाहिय जंमत्स्वाम दंपुरुवारं मघाय ॥ मंहिष्ठ इंद्र विजुरोगृणथ्ये ॥ स
साह तु र्वत्र हत्येषु शत्रून् भुवि गाह एषः ॥ स नो नेतारं महयाम इंद्रं ॥ इ नो वसुतमजः
पर्वतैष्ठाः प्रतिवामृजीषी ॥ इंद्रः शश्वद्भिर्जोहित्र एवैः ॥ सूददोहा इत्येतन्नयं ग्रीवाः
शिरो विजवः सर्वमर्द्धच्यं ॥ ७ ॥ राथं तरो दक्षिणः पक्षो भित्वा शूरनो नमो भित्वा पूर्व
पातय इति रथं तरस्य स्तोत्रियानुरूपो प्रगाथो च तस्त्रः सतीः षड्बृहतीः करोतींद्रस्य
नुवीर्याणि प्रवोचं ॥ त्वेह यत्ति तरश्चिन्न इंद्रेति पंच दश यस्ति गमश्च गोचृषभो नभीम उ
योज ज्ञेवीर्या यस्वधावानुदुब्रत्मा ऐरतश्च वस्याते मह इंद्रोत्युग्रेति पंच सूक्तान्या न इं

राम
४३

शेदूरादान आसादितिसंपातइत्याहिसोमइन्मदइतिपंक्तिःसूदहोहाबार्हतउत्तर
स्त्वामिद्धिहवामहेत्वंत्येहिचेरचइतिचहतरस्तोत्रियानुरूपोप्रमाथौचतस्त्रःसतीःष
ड्चहतीकरोतितमुष्टुहयोअभिभूत्योजाःसुतइत्वंनिमिस्तइंद्रसोमइतित्रीएयभू
रेकोरयिपतेरयीणामित्यष्टोसूक्तानिकथामहामचधत्कस्यहोतुरितिसंपातइद्रो
मदायवाचधइतिपंक्तिःसूदहोहारंथंतरोदक्षिणःपक्षःपंचदशस्तोमएकशतंव
प्रासाहोबार्हतउत्तरःसप्तदशस्तोमोद्धिशतंभरद्वाजप्रासाहोभद्रंपुच्छंदिपदास्वि
मानुकंभुवनाशीषधामायाहिवनसासहेतिनवसमान्ताताअथासमान्ताताःप्रवडं
शयचत्रहन्तमायविप्रागाथंगायतयजुजोषत्॥अर्चत्यर्कदेवताःस्वर्काआस्तोभ
तिश्रुतोयुवासइंद्रः॥उपप्रक्षेमधुमतिक्षियंतःपुष्यंतोरयिंधीमहेतमिंद्र॥विश्वतो

अ०पं०
४४

शवन्विश्वतो न आभरयं त्वा शविष्ममीमहे ॥ ससुप्रणीते नृतमः स्वराळसिमं हिष्ठो वा
जसातये ॥ त्वं त्ये कर्डी शिषे सदै नो मृक्त ओजसा ॥ विश्वस्य प्रस्तो भविह्वान्पुणवायदिवे
हासनूनं ॥ इषं नो मित्रावरुणा कर्त्तने चां पीवरी मिषं कृणुहीन इन्द्र ॥ शं पदं मघं रयि
षणिन सोमा अन्न तं हि नोति न स्पृशद्रयिः ॥ एष ब्रह्मेति तिस्र आधूर्ध्वस्मा इत्येका
सूद होहाय द्वावानेति धाय्या सूद होहाः ॥ ८ ॥ गायत्री तृचा शितिर्महा इन्द्रो य ओज
सेति तिस्र उत्तमा उद्गुरति पुरोक्ता शं नो अंध स इति तिस्र इन्द्र इत्सोम पा एक इत्येतत्
भृतीनां तिस्र उत्तमा उद्गुरति तासां स्वादवः सोमा आयाहीत्येता मुधृत्य न त्यन्यं वळा
करमित्येतां प्रत्यवदधाति जज्ञानो जुशत क्रतुरित्येका पुरुहंतं पुरुषं तमिति शेष उद्दे
दभिः क्रतामघमित्युत्तमा मुद्गुरति प्रकृतान्युजीषिण आघायि अग्निं मिथत आतून इ

राम्
४४

१
द्रक्षुमंतमिति सूक्ते सूद दोहाः ॥९॥ बार्हतीतृचाशीतिमिचिदन्यद्विशंसतेत्येकया
नत्रिंशत्सिबासुतस्परसिनइतिविंशतेः सप्तमींचाष्टमींचोद्धरतियदिंद्रप्रागपागु
दगितिचतुर्दशवयंघत्वासुतावंतइतिपंचदशमोषुत्वावाघतश्वनेत्येतस्यद्विपदंवि
द्धरतिरायंतरंचप्रगाथमथहास्यनकिः सुदासोरथमित्येतंप्रगाथमुद्धृत्यत्वामिदा
त्योनरइत्येतंप्रगाथंप्रत्यवदधात्यभिप्रवः सुराधसमितिषड्वालखित्यानांसूक्तानि
यः सत्राहाविचर्षणीरितिशेषोयंते अस्तुह्येतइतिसूक्ते उभयंशृणवच्चनइति सप्त
मींचाष्टमींचोद्धरतितरोभिचेविदद्वसुमित्युत्तमामुद्धरतियोराराजाचर्षणीनामित्येका
दशतंवोदस्ममृतीषहमानोविश्वासुहव्योपाइंद्रभुजआभरइतिनवसूददोहाः ॥
१०॥ ओछिहीनृचाशीतिर्यइंद्रसोमपातमइतिसूक्ते तन्वभिप्रगाथतेत्युक्तमामुद्ध

अ०पं०

४५

रतींद्रायसामगायनसखाय अशिषामहीतिनिस्रउत्तमाउद्धरतियएकयद्विदयन
आयात्पद्भिः सुनंयस्यत्यष्ठंवरंमदइतित्रयस्तृचागायत्र्यः संपदोद्विहः सप्तसप्त
गायत्र्यः षट्षकुष्ठिहोभवन्ति॥ यदिंद्राहंयथात्वंप्रसंभाजं चर्षणीनामिति सूक्तेउत्त
स्योत्तमेउद्धरतिवार्त्तहत्यायशवसइत्युत्तमाउद्धरतिसुरूपकलुभूतयइतित्राएयेंद्र
सानसिरयिमिति सूक्तेय आनयत्परावतइतिनिस्रउत्तमाउद्धरतिरेवतीर्नः सध
मादइतिनिस्रः सूददोहाइत्येतास्तिस्त्रस्तृचाशीतयः सर्वाअर्द्ध्याअभ्रमशीतय
उद्धरं वशास्त्वावतः पुरुवसविति वशाः सनितः सुसनितरित्येतदंतोददारेकणइति
द्विपदानूनमथेत्येकपदाता अस्य सूददोहसइत्येतदंतः सूददोहाः सूददोहाः ॥११॥
इत्येतरेयपंचमारण्ये द्वितीयोध्यायः ॥२॥ ॥ऊरु॥ इंद्राग्नीषुवंसुनइत्येतस्याद्ध

राम

४५

चनिगायत्रीकारमुत्तरमुत्तरस्यानुष्टुप्कारंप्रागुत्तमायाः प्रबोमहेमंदमानायांधस
इतिनिविद्धानंवनेनवायोन्वधागिचाकन्योजातएवप्रथमोमनस्वानितितेअंतरे
गायात्यर्वाङ्पवंधुरेष्ठाविंधुंदशाणंसमनेबहूनामित्येतदावपनंदशतीनामैंद्रीणां
त्रिष्टुप्जगतीनांवृहतीसंपभानांयावतीरावपेरंस्तावंतूर्ध्वमासुषोवषाणिजिजी
विषेत्संवत्सरात्संवत्सराद्दशानोन्वात्यमूषुवाजिनंदेवजूतमिंद्रोविश्वंविराजती
त्येकपदेदंविश्वाअवीर्यधमित्यानुष्टुभंतस्यप्रथमायाः पूर्वमर्द्धचंशस्त्वोत्तरेणा
र्द्धचैनीत्तरस्याः पूर्वमर्द्धचं व्यतिषजतिपादेः पादाननुष्टुप्कारंप्रागुत्तमायाः पूर्वस्मा
त्पूर्वस्मादर्द्धचोदुत्तरमुत्तरमर्द्धचं व्यतिषजतिप्रकृत्यात्रौषः पिबासोममिंद्रमंदतु
त्वेतिषट् योनिष्टुद्रंसदनेअकारीत्येतस्यचतस्रः शस्त्वोत्तमासुपसंततोपोत्तम

अ०पं०

४६

यापरिदधातिपरिहितउक्थउक्थसंपदंजपत्तुक्थवीर्यस्यस्थानउक्थहोहः॥१२
॥मूर्धालोकानामसि॥वाचोरसस्तेजःप्राणस्यायतनंमनसःसंवेशश्चक्षुषःसं
भवःश्रोत्रस्यप्रतिष्ठाहृदयस्यसर्वं॥इंद्रःकर्माक्षितसमृतंव्योम॥अतंसत्यंविजि
ग्यानंविवाचनमंतोवाचोविभुःसर्वस्मादुत्तरंयोनिरूपप्रतिवादःपूर्वसर्वंवाक्
परागवाक्सुसुप्तिलंघेनुपिन्वति॥चक्षुःश्रोत्रंप्राणःसत्यसंमितंवाक्प्रभूतंम
नसोविभूतं॥हृदयोग्रंज्वालाभर्मन्मशुभेवर्षपवित्रंगोभगंष्टथिव्युपरंवरुणं
वाय्वितमंतंपरस्त्विंद्रज्येष्ठंसहस्रधारमयुताक्षरममृतंदुहानं॥एतास्तउक्थभू
तयएतावाचोविभूतयः॥ताभिर्मद्रहफह्वामृतस्यप्रियंमहीं॥प्रजापतिरिंद्र
मवेदानांससृजेरसं॥तेनाहंविश्वमाप्यासंसर्वान्कामान्दुहांमहत्॥भूर्भुवः॥

राम

४६

स्वरूपयोर्वेदोसि ॥ ब्रह्मप्रजां मेधुक्ष्व ॥ आयुः प्राणं मेधुक्ष्व ॥ पशून्विशं मेधुक्ष्व ॥ श्रियं च
शो मेधुक्ष्व ॥ लोकं ब्रह्मवर्चसमभयं यज्ञसमृद्धिं मेधुक्ष्वेति वाचयत्यध्वर्युं मनुष्यं चैदस्य भ
वस्यो मुख्यशायजसोमस्येतीज्याये संप्रेषितो ये यजामह इत्यागूर्या नित्यं ये वयजतिव्यवा
न्येवानुवषट्करोत्युक्तं वषट्कारानुमंत्रणमाहरत्यध्वर्युरुक्थ्य पात्रमतिग्राह्यांश्च मसांश्च
भक्षं प्रतिख्याय होता प्राङ्-प्रैरवा देवरोहत्यथैतं प्रैरवं प्रत्यंचमवबध्नंति यथाशंसितारं भक्ष
यिष्यं तं नोपहनिष्यसीति प्रैरवस्यत्यायतन आसीनो होता भक्षयत्यथैतदुक्थ्य पात्रं होतो
पसृष्टेन जपेन भक्षयति ॥ वाग्देवी सोमस्य तृप्यतु ॥ सोमो मेराजायुः प्राणाय वर्षतु ॥ स मे
प्राणः सर्वमायुर्दुहामहदित्युत्तमादाभिपूविकात्तृतीयसवनमन्यैश्वदेवाभि विद्वानाद
स्य वामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दैर्घ्यं तमस एकचत्वारिंशत्तमानो भर्तृयंचतस्य

अ०पं०

४७

स्थानरेकाहिको वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरोऽप्यवेतचेयज्ञायजीयमग्नेतवश्रवोवयइति
षट्स्तोत्रियाचुरुगोयदीक्षादंभूयसीषुचेत्सुवीरभाग्निंनस्ववृक्तिभिरतितावतीरनुरु
पःसंपन्नंमहाव्रतंसंलिष्ठतइदमहरग्निष्टोमोयथाकालमवभृथंप्रैरंवहरेयुःसंदेहेयुर्वृ
सीः॥१३॥नादीक्षितोमहाव्रतंशंसेभानग्नीनपरस्मेनासंवत्सरइत्येकेकामंपित्रेवाचा
यथिवाशसेदात्मनोहेवास्पतच्छस्तंभवतिहीतृशस्त्रेषूक्थशायजसोमस्येत्येकप्रेषःस
नाराशंसेष्वनाराशंसेषुवाहोत्रकाणामुक्थशायजसोमानामितिनदिहमहनंनितेवासि
नेप्रब्रूयाभासंवत्सरवासिनेनोएवासंवत्सरवासिनेनाब्रह्मचारिणेनासब्रह्मचारिणे
नोएवासंब्रह्मचारिणेनानभिप्राप्तोयेतंदेज्ञंनभूयःसकृद्दनाद्विगदिनाद्वाह्येवएकर
कस्मेप्रब्रूयादितिहस्माहजातूकएयोनिवत्सेचनवृतीयइतिनतिष्ठंस्तिष्ठतेनब्रजन्ब्रजते

राम

४७

नशयानःशयानायनोपयसिनीनउपयसिनीनायाधएवासीनोधआसीनायनावष्टब्धोन
प्रतिस्तब्धोनातिवीतोनांकंकृत्वोर्ध्वशुरनपश्चितोधीयीतनमांसंभुक्तानलोहितंदष्टा
नगतासुंनान्नसमाक्रम्यनात्कानाभ्यज्यनोन्मर्दनंकारयित्वाननापितेनकारयित्वानस्मा
त्वानवर्णकेनानुलिप्यनसृजमयिनत्यनस्त्रियमुपगम्यनोहिरव्यनावलिरव्यनेदमेक
स्मिन्नहनिस्मापयेदितिहस्माहजातूकर्ण्यःसमापयेदितिगालवोयदन्यत्प्राकृतचा
शीतिभ्यःसमापयेदेवेत्याग्निवेश्यायनोन्यमन्यस्मिन्देशेश्मयमानइतियत्रेदमधीयी
तनतत्रान्यदधीयीतयत्रत्वन्यदधीयीतकाममिदंतत्राधीयीतनेदमनधीयन्स्नातको
भवतियद्यप्यन्यद्वृद्धधीयान्नेवैवेदमनधीयन्स्नातकोभवतिनास्मादधीतास्त्रमायेद्यद्य
थ्यन्यस्मात्प्रमायेनेवास्मान्प्रमायेनोएवास्मात्प्रमायेदस्माच्चेनप्रमायेदलमात्मनइ

अ० पं०

४८

तिविषादलंसत्यंविषा न्नेदंविदनिदंविदासमुद्दिशे भसहभुंजीतनसधमादीत्यादयातः
स्वाध्यापयधर्मं व्याख्याम उपपुराणेनापीतेकक्षोदकेपूर्वाण्हेनसंभिभासुछायास्वपराण्हे
नाधूब्धेमेघेऽपत्तौविषीत्ररात्रंवैदिकेनाध्यायेनांतरियाभास्मिन्कथांवदेतनास्परात्रो
चनचकीर्त्तयिषेत्तदितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवतियोस्यैतदेवंनामवेदब्रह्म
भवतिब्रह्मभवति॥१४॥ ॥इत्येतरेष्वपंचमारण्यकेतृतीयोऽध्यायः॥ ॥३॥ इ
तिपंचमारण्यकंसमाप्तम्॥५॥ ॥उदितःश्रुक्रियंदधेतमहमात्मनिदधे॥अनुमा
मेत्विंद्रियं॥मयिप्रोमयियशः॥सर्वःप्रमाणःसबलः॥उत्तिष्ठाम्यनुमाश्रीः॥उत्तिष्ठ
त्वनुमायंतुदेवताः॥अदब्धंचक्षुरिवित्तंमनः॥सूर्योज्योतिषांश्रेष्ठोदीक्षेमामाहिंसाः॥
तच्चक्षुर्देवहितं॥०॥त्वमग्नेव्रतपात्रं०वाग्नेमनसिप्रतिष्ठितामनोमेवाचिप्रति

राम

४८

स्थितमाविरावीर्मणिर्धेदेवैस्यमआणीरुः श्रुतं मे माप्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रा
 नूत्संदधाम्पृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मा भवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मा भवतु
 वक्तारमवतु वक्तारं ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॥ इत्यैतरेय अरण समाप्तः ॥ १४
 श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु ॥ इदं पुस्तकं चिंतामणजोस्युपनामकटोंकेकर्यांचे स्वा
 र्थपरमार्थं च लिख्यते ॥ शके १७६६ राक्षसनामसंवत्सरे भागशीर्षमासे शुक्लपक्षे तृ
 तीयायां गुरुवासरं त्रितीयप्रहरे समाप्तमगमत् ॥ श्रीरक्त ॥ शुभं भवतु ॥ ॥
 हस्ताक्षरबालकृष्णसरवारामकुचकणीमोजेतांदुळजप्रगणे अंबजोगाडप्रांतबालावा
 ट ॥ ६९ ॥
 ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥ यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥ १५ ॥

राम
 ४९

॥ इति अरण्यमासा ॥

उकळमितिबुबदुक्खोवा ॥ बुबदुक्खं हवामहइत्यपिनिगमोभवत्पदूदरः सोमोमृदूदरो
मृदुरुदरेष्वितिवा ॥ ऋदुदरेणसरयासचेयेत्यपिनिगमोभवत्पदूपेइत्युपरिष्ठाव्याख्या
स्यामः पुलुकामः पुरुकामः पुलुकामोहिमर्त्यइत्यपिनिगमोभवत्यसिन्वती असंखाद
त्यौ ॥ असिन्वतीबप्सतीभूर्यत्तइत्यपिनिगमोभवतिकपनाः कंपनाः क्रिमयोभवंतिमो
षथावृक्षंकपनेववेधसइत्यपिनिगमोभवतिभाक्कजीकः प्रसिद्धभाः ॥ धूमकेतुः समि
धाभाक्कजीकइत्यपिनिगमोभवतिरुजानानघोभवंतिरुजंतिक्कलानि ॥ संरुजानाः पि
षिषइंद्रशत्रुरित्यपिनिगमोभवतिजूर्णिर्ज्वनेवाद्रवतेवाद्दूनेतेर्वा ॥ क्षिप्ताजूर्णिर्नवक्ष
तीत्यपिनिगमोभवति ॥ परिघंसमोमनोवांवयोगात् ॥ पर्यगाद्वाघंसमहरवनायान्नं ॥ ४ ॥
लुपलप्रक्षिण्युपलेषुप्रक्षिणालुपलपक्षेपणीवेन्द्रर्षीन्प्रच्छदुर्भिक्षेकेनजीवतीति

नि०पू०
५३

तेषामेकः प्रत्युवाच शकटः शाकिनी गावो जालमस्यंदनं वनमुदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे
नववृत्तय इति सानिगदव्याख्याता ॥ ५॥ कारुरहंत तोभि वगुपलप्रक्षिणी नना ॥ नानाधियो
वसूयवो नुगा इव तस्त्रिंशं द्रोपरि स्वव ॥ कारुरहमस्मि कतस्तिमानं तितोभिषक्त इ
तिसंताननामपितुवपुत्रस्य वौपलप्रक्षिणी सक्तुकारिकाननानमते माता वा दुहिता वा ना
नाधियो नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्त्रिता स्मो गाव इव लोकमिंद्रायेंद्रोपरि
स्त्रवेत्यध्येषणा ॥ आसीन ऊर्ध्वमुपसि क्षिणात्युपस्ते प्रकलविद्वलिगभवति कलाश्ववे
दप्रकलाश्वदुर्भिक्षासः प्रकलविन्मिमाना इत्यपि निगमो भवत्यभ्यर्क्ष्य ज्वाभ्यर्क्ष्य न्यज
ति ॥ सिषक्तिपूषा अभ्यर्क्ष्य ज्वेत्यपि निगमो भवति क्षिर्दक्षिर्षे ॥ इक्ष्वेहि वस्व उभयस्य रा
जं नित्यपि निगमो भवति क्षोणस्य क्षय एव ॥ महः क्षोणस्याश्विना कएवायैत्यपि निगमो

राम
५३

भवति ॥ ६ ॥ अस्मेते बंधुः वयमित्यर्थः ॥ अस्मेयातं नासत्यासु जोषाः ॥ अस्मानित्य
 र्थः ॥ अस्मेसमानेभिर्वृषभूपोस्येभिः ॥ अस्माभिरित्यर्थः ॥ अस्मेप्रयं धिमघवं नृजी
 विन् ॥ अस्मभ्यमित्यर्थः ॥ अस्मे आरात्रिद्वेषः सनुतयुयोतु ॥ अस्मदित्यर्थः ॥ ऊर्व
 श्वपप्रथे कामो अस्मे ॥ अस्माकमित्यर्थः ॥ अस्मे धत्तवसवो वसूनि ॥ अस्माकस्वित्य
 र्थः ॥ पाथोंतरिक्षं पथा व्याख्यातं श्येनो नदीयं नन्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदकमपि
 पाथ उच्यते पानात् ॥ आचक्ष्णासां पाथो नदीनामित्यपि निगमो भवत्यन्नमपि पाथ उच्य
 ते पानादि च ॥ देवानां पाथ उपवक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति सवीमनि प्रसवे ॥ देवस्य वयं
 सवितुः सवीमनीत्यपि निगमो भवति सप्रथाः सर्वतः पृथुः ॥ त्वमग्ने सप्रथा असीत्यपि नि
 गमो भवति विद्वानि वेद नानि ॥ विद्वानि प्रचोदयमित्यपि निगमो भवति ॥ ७ ॥ श्रायं न

नि.पू०
५४

इवसूर्यं विश्वे दिंद्रस्य प्रक्षत ॥ वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रतिभागं नदीधिम ॥ समा
श्रिताः सूर्यमुपतिष्ठंतैपिवो यमार्थे स्यात्सूर्यमिवेंद्रमुपतिष्ठंत इति सर्वाणींद्रस्य धनानि
विभक्ष्यमाणाः सयथा धनानि विभज्यते जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमुनुष्मायामो
जसावलेनो ज ओजनेवो लुते वा शीराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वा ये यमितरा शीराशास्ते ॥
इंद्राय गाव आशिरमित्यपि निगमो भवति सामे सत्याशी देवे विहिते च ॥ यदा ते मर्तो अ
नुभोगमानादिद्रुसिष्ट ओषधीरजीगः ॥ यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ ग्रसितृतम ओ
षधीरगारीर्जिगर्नर्गिरतिकर्मावागृणातिकर्मावागृह्णातिकर्मावाग ॥ मूरा अमूरनव
यं चिकित्वा महित्वमग्नेत्वं मुंगवित्से ॥ मूढा वयं स्मो मूढस्त्वमसि न वयं विद्यो मे हत्वमग्नेत्वं
तु वेत्थ शशमानः शंशमानः ॥ यो वां यज्ञैः शशमानो हदाशतीत्यपि निगमो भवति देवो दे

राम
५४

वाच्याकृपा॥ देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा कृष्कृपतेर्वा कल्पतेर्वा॥ ८॥ अश्रवं हि भूरिदाव
तरावां विजामातुरुतवायास्यात्तात्॥ अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिंद्राग्नीस्तोमं ज
नयामि नव्यं॥ अश्रौषं हि बहुदा तृतरो वां विजामातुरसुसमाताज्जामातुर्विजामाते
ति शश्वद्दक्षिणा जाः क्रीतापतिमा चक्षते सुसमात इव वरोभिप्रेतो जामाता जा अप
स्वितन्निर्मातो तवायास्यात्तादपि च स्यात्तात्स्यात् आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः स्या
त्ताजानावपतीति वात्ताजात्ताजतेः स्यं शूर्पं स्यतेः शूर्पमिदं न पवनं शृणाते वाथ सोम
स्य प्रदानेन॥ युवाभ्यामिंद्राग्नीस्तोमं जनयामि नव्यं॥ नवतरमो मास इत्युपरिष्ठा व्या
ख्यास्यामः॥ ११॥ सोमानं स्वरणं कणुहि ब्रह्मणस्पते॥ कक्षीवंतं य ओ शिजः॥ सोमानं
सोतारं प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतमिव य ओ शिजः कक्षीवान्कक्षावां नो

नि०पू०

४५

शिजउशिजः पुत्रउशिग्वष्टेः कांतिकर्मणोऽपित्वयं मनुष्यकक्षरवाभिप्रेतः स्यात्तसो
मानं सोतारं भाप्रकाशनवंतं कुरुब्रह्मण्यस्वते ॥१०॥ इंद्रासोमासमुधशंसमभ्यधंत
पुर्यथस्तुचरुरग्निवांडव ॥ ब्रह्मद्विषे कव्यादेधोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ इ
द्रासोमावधस्यशंसितारमधं हंते निर्द्वेसितोपसर्ग आहंतीति तयुस्तपते श्वरुर्मृच्चयो
भवति चरते वासिमुच्चरंत्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे कव्यादे कव्यमदते धोरचक्ष
से धोरख्यानाय कव्यं विहृताज्जायत इति नैरुक्ता द्वेषो धत्तमनवायमनवयवयवयदन्येन
व्यवेयुरद्वेषस इति वा किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा पिशु
नाय चरते पिशुनः विंशतेर्विंशतीति ॥११॥ कुरुष्वपाजः प्रसितं नृपृथ्वीयाहिराजे
कामवांडमेम ॥ तृष्णीमनुप्रसितं नृणां लोस्तासि विध्यरक्षस्तपिषेः ॥ कुरुष्वपाजः पा

राम

४५

जः पालनात्प्रसितिमिव पृथ्वीससितिः प्रसयनातंतुर्वाजात्तंवायाहिराजिवा मात्यवा
नभ्यमनवान्स्ववान्वेराभृतागणेनगतभयेनहस्तिनेतिवातृष्यानुप्रसित्याद्रूणामस्तृषी
तिक्षिप्रनामंतरतेषीत्वरतेषीसितासिविध्यरक्षसस्तपिष्ठैस्तसत्तमेस्तसत्तमेः प्रपिष्ट
तमेरितिवा॥ यस्तेगर्भममीवादुर्गमायोगिमाशये॥ अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातोदुर्गा
माक्रिमिर्भवतिपापनामाक्रिमिः क्रव्येमेधर्तिक्रमतेनस्मात्सरणकर्मणः कामतेषी॥
अतिक्रामतोदुर्गितानिविष्वा॥ अतिक्रममाणादुर्गितिगमनान्यसवास्थिध्वायदेनया
विहोपवीतयेव्याधिर्वाभयंवा॥ अद्वेपरेहीत्यपिनिगमोभवत्यमतिरमामयीमतिरा
त्ममयी॥ उर्ध्वायस्यामतिर्भीअद्विपुतस्समीमनीत्यपिनिगमोभवतिश्रुष्टीतिक्षिप्रना
माश्रुअष्टीति॥ १२॥ तांअध्वरुशतोयक्ष्यन्तेश्रुष्टीमगंनारसत्यापुरंधिः। तानध्वरेय

नि० प्र०
५६

अउशतः कामयमानान्यजाग्नेश्रुष्टीभगं नासत्यो चाश्विनौ सत्यावेवं नासत्या वित्योर्ण
नाभः सत्यस्य प्रयोतारा वित्याग्राय लोनासिका प्रभवौ बभूवतुरिति वा पुरंधिर्बहुधास्त
क्तः पुरंधिर्भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमिंद्र इत्यपरं संबन्धु कर्म तमः पुरांचदारपि
तृतमो वरुण इत्यपरं तं प्रजयास्तोति ॥ इमा मूनु कवितमस्य मायामित्यपि निगमो भव
ति रुद्रादिति वर्णनामरोचते ज्वलति कर्मणः स मिद्रस्य रुद्रादर्शि पाज इत्यपि निगमो
भवति ॥ १३ ॥ अस्ति हि वः सत्जात्यं रिशाद सो देवा सो अस्याप्यं ॥ अस्ति हि वः समा
न जाति तारे शायदारिणो देवा अस्याप्यमाप्यमाप्नोतेः सुदत्रः कल्याणदानः ॥ त्वष्टा
सुदत्रो विदधातुराय इत्यपि निगमो भवति सुविदत्रः कल्याणविधः ॥ आग्नेया हि सु
विदत्रे अभिरवादिः त्वपि निगमो भवत्यानुषगतिनामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति ॥ स्तरं

राम
५६

तिबर्हि रानुषगित्यपि निगमो भवति तुर्वलिस्तूर्णवनिः ॥ सतुर्वलिर्महांऽअरेणुपों
 स्यद्रत्यपि निगमो भवति गिर्वणादेवो भवति गीर्भैरंमंवनयंति ॥ जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्य
 पि निगमो भवति ॥ १४ ॥ असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वं निमानि ॥ अ
 सुसमीरिताः सुसमीरिते वा तसमीरिता माध्यमका देवगणायै रसेन पृथिवीं तर्पयं
 तो भूतानि च कुर्वंति त आयजंते त्यति क्रांतं प्रतिवचनं ॥ अम्यक्सा तद्रंद्रगृष्टिः ॥ अ
 माक्तेति वाभ्यक्तेति वा ॥ यादृश्मिन्धाग्यितमपस्य याविदत् ॥ यादृशो धाग्यितमपस्य या
 विदत् ॥ उस्त्रः पितेव जायथाग्यियं ज्ञेः ॥ उस्त्र इव गोपिता जाग्यियं ज्ञेः ॥ १५ ॥ प्रवोष्ठा
 जुजुषाणा सो अरुह भूतु विश्वे अग्रियो तवाजाः ॥ प्राखुर्वो जोषयमाणा अभवत स
 र्वे अग्रगमनेनेति वा अग्रगणैनेति वा अग्रसंपादिन इति वापि वा अग्रमित्येतदनर्थकमुपपन्नं

नि० पू०
५७

धमाददीत ॥ अद्दीर्घं द्रप्रस्थिते माह्वीं विचनोदधिष्वपचतो तसोमं ॥ अद्दीर्घप्रस्थिता
नीमानिह्वीं विचनोदधिष्वचनइत्यभनामपचतिर्नामीभूतेस्तं मेदस्तः प्रतिपचताग्रभी
ष्टमित्यपिनिगमोभवत्यपिवामेदसश्चपशोश्चसात्वं द्विचचनं स्याद्यत्रत्येकवचनार्थः प्रसि
द्धं तद्भवति ॥ पुरोक्ता अग्नेपचतइतियथाशुरुध आपो भवंति शुचं संरुंधंति ॥ ऋतस्य हि
शुरुधः संति पूर्वा रित्यपिनिगमोभवत्यमिनोमितमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वा ॥ अमि
नः सहोभिरित्यपिनिगमोभवति जश्सती रापो भवंति शब्दकारिण्यः ॥ मरुतो जश्सती
रित्यपिनिगमोभवत्यप्रतिष्कृतो प्रतिष्कृतो प्रतिसूचलितो वा ॥ अस्मभ्यमप्रतिष्कृतइत्य
पिनिगमोभवति शाशदानः शाशायमानः ॥ प्रस्वांमतिमसिरक्षाशदानइत्यपिनिगमोभव
ति ॥ १६ ॥ सृप्रः सर्पणादिदमपीतरत्सृप्रमेतस्मादेव सर्पिर्वर्तितुं वा ॥ सृप्रकरत्नमृतयइ

राम
५७

त्यपि निगमो भवति करस्मो बाहू कर्मणां प्रस्मानो रौ सुशिप्रमे तेन व्याख्यातं ॥ वाजे सुशिप्र
 गोमतीत्यपि निगमो भवति शिप्रे हनूनासिके वा हनुर्हन्ते नासिकानसतेः ॥ विष्यस्व शिप्रे
 विसृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति धेना दधाते रंसुरमणात् ॥ सचित्रेण चिकित्ते रंसुभा
 सेत्यपि निगमो भवति द्विबह्विद्वोरुजानयोः परिवृढो मध्यमे च रुजान उत्तमे च ॥ उत्तद्विब
 ह्वि अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्रमणात् ॥ अक्रोनवभिः समिधे महि
 नामित्यपि निगमो भवत्युराण उरुकुर्वाणिः ॥ दूत इयसे प्रदिव उशण इत्यपि निगमो भव
 त्ति स्तिथा आपो भवंति स्थायनात् ॥ वृषासिंधूनां वृषभस्तिथानामित्यपि निगमो भवति ज
 वारुजवमानरोहिज्जरमाणरोहिगरमाणरोहि तिवा ॥ अग्नेरुप आरुपितं जवा वित्यपि
 निगमो भवति जरूयं गरूयं गृणातेः ॥ जरूयं हन्यक्षिराये पुरंधि मित्यपि निगमो भवति

नि० पू०
५८

कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति ॥ स्कंधासीव कुलिशो ना विवृक्का हिः शयन उप
पृक् पृथिव्याः ॥ स्कंधो रक्षस्य समास्कनो भवत्ययमपीतरः स्कंध एतस्मादेवा स्कनं कापि
हिः शयन उपपर्वनः पृथिव्यास्तुं जस्तुं जते दानिकर्मणः ॥ १७ ॥ तुं जेतुं जेत्य उत्तरे स्तोमा
इंद्रस्य वज्रिणः ॥ निर्विधे अस्य सुष्टुतिं ॥ दाने दानेय उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणो नास्य
तैर्विदामि समासिंस्तु मेर्वहणा परिवहणा ॥ बृहद्भुवा असुरो बहणा कृत इत्यपि निग
मो भवति ॥ १८ ॥ यो अस्मे घ्नं स उत वाय ऊध नि सोमं सुनोति भवति धुमां अह ॥ अपाप
शक्रस्त तनुष्टि मूह तिल नूशुभ्रं मधवायः कवा सरवः ॥ घ्नं स इत्यहन मिग्रस्यं ते स्मिन्नसा
गोरूध उद्धत तरं भवत्युपो भ्रं दू मिनि वारुणे हानु प्रदान सामान्या द्रात्रिरप्युध उच्यते स यो
स्मा अहन्यपि वारात्रौ सोमं सुनोति भवत्यहघ्नो तनवानपो ह स पो हति शक्रस्ति तनिषुध

राम
५८

मसिंतानादपेतमलंकरिष्णुमयज्ज्वानंतमृशुभंतनूशोभयितारंमघवायःकवासरवीच
 स्यकपूयाःसखायः।न्याविध्यदिलीविशस्यदृक्काविशृंगिणमभिनन्दुच्छुमिंद्रः॥निर
 विध्यदिलीविलशयस्यदृक्काविन्यभिनन्दुंगिणसुदृच्छुमिंद्रः॥१९॥अस्माद्दुप्रभरा
 तूतुजानोचत्रायवज्जमीशानःकियेधाः।गोर्नपर्वविरदातिरश्मेव्यभरणस्यपांचरभ्ये॥
 अस्मैप्रहरतूर्णत्वरमाणोचत्रायवज्जमीशानःकियेधाःकियद्वाइतिवाक्रमाएधाइति
 वागोरिवपर्वगिरिविरदमेघस्येषाभरणस्यपांचरणायभूमिभ्राम्यतेः॥भूमिररपृषिक
 मर्त्यानामित्यपिनिगमोभवतिविष्यतोविप्रातः॥पारभोअस्यविष्यितस्यपृषीनेत्य
 पिनिगमोभवति॥२०॥तभस्तुरीपुमद्भुतंपुरुवारुंपुरुत्मना॥त्वष्टापोषायविष्यतुराये
 नाभानोअस्मयुः॥तभस्तूर्णापिमहत्संभृतमात्मनात्वष्टाधनस्यपोषायविष्यत्वित्यस्म

नि० पू०

५९

पुरस्मान्कामयमानो रास्मिनो रास्मि रमते वरि स ते वरि रास्मि रस्याये रत्यपि निगमो भव
त्संजतिः प्रसाधनकर्मा ॥ आवन्नं जस ऊजं व्युष्टिं त्वित्यपि निगमो भवत्युत्तिरित्यप्यस्य भ
वति ॥ अरुजनीतीनो कुरा इत्यपि निगमो भवति प्रतद्वसूपातवसू ॥ हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि
स्वरैत्यपि निगमो भवति ॥ २९ ॥ हिनोतानो अध्वरं देवयुज्या हिनोत ब्रह्मसनये धनानां ॥
अरुतस्य योगे विष्यध्वमूयः शुष्टीवरी भूतिना स्मभ्यमापः ॥ प्रहिणुत नो अध्वरं देवयुज्याये प्र
हिणुत ब्रह्मधनस्य सननाय अरुतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शकट इति वा शकटं शकृदि
तं भवति शनके स्तकतीति वा शब्देन त कतीति वा ॥ शुष्टीवरी भूतिना स्मभ्यमापः ॥ सुखव
त्यो भवता स्मभ्यमापः ॥ चोष्क्यमा ए इन्द्र भूरिवामं ॥ इन्द्र इन्द्र बहव ननीयं ॥ एधमान द्वि
बुभयस्य राजा चोष्क्यते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ व्युदस्य लेधमानान हर्षेण सुन्वतः सुन्व

राम

५९

तो भ्यादधात्युभयस्य राजादिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्क्यमाण इति चोष्क्यते श्वकरीत
 वृत्तं सुमत्स्वयमित्यर्थः ॥ उपप्रागात्सुमन्मैथायिमन्म ॥ उपप्रेतुमांस्वयं यन्मे मनो ध्या
 यियज्ञेनेत्याश्वमेधिको मंत्रो दिविष्टिषु दिव एष लेषु ॥ स्तूरं राधः शतार्धं कुरुंगस्य दि
 विष्टिषु ॥ स्तूरः समाश्रितमात्रो महान्भवत्यणुरनु रूढीयां समुपसंगोलितनागकर
 लेयथा संप्रतिकुरुंगो राजा बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कृततेः क्रूरमित्यप्य
 स्य भवति कुलं कुच्छतिर्विकुषितं भवति दूतो व्याख्यातो जिन्वतिः प्रीतिकर्मा ॥ भूमिं प
 र्जन्या जिन्वति दिवं जिन्वत्यग्नय इत्यपि निगमो भवति ॥ २२ ॥ अमत्रो मात्रो महान्भवत्य
 भ्यमितौ वा ॥ मह्यं अमत्रो वृजने विरप्सुतिपि निगमो भवति ॥ स्तवे वज्रमृचीषमः ॥ स्तू
 यते वज्रचा समोन श्रितिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकमश्रिमद्विषमं ॥ अनश्रिति

नि० पू०
६०

वसुधासुपस्तुहीत्यपिनिगमोभवत्यनवप्रित्तेनोन्यस्मिन्॥ अनवर्णैरुषभंमंद्रजिह्वं
हस्पतिंवर्द्धयानव्यमर्कैः॥ अनवर्मप्रत्युतमन्यस्मिन्नुषभंमंद्रजिह्वंमंदनजिह्वंमोदनजि
ह्वमितिवावृहस्पतिंवर्द्धयानव्यमर्कैरर्चनीयेस्तोमैरसामिसासिप्रतिषिद्धंसामिस्पतेः॥
असाम्योजोविभृथासुदानवः॥ असुसमासंबलंविभृथकल्याणदानाः॥ २३॥ मात्वा
सोमस्यगल्दयासदायाचन्नहंगिरा॥ भूर्णिमृगंनवनेषुचुकुर्धंकर्इशानंनयाचिषत्॥
माचुकुर्धंत्वासोमस्यगालनेनसदायाचन्नहंगिरागीत्यास्तुत्वाभूर्णिमिवमृगंनसवने
षुचुकुर्धंकर्इशानंनयाचिषत्प्रतिगल्दाधमनयोभवन्तिगलनमासुधीयते॥ आस्वावि
शिंखिंदेव॥ आगुल्दाधमनीनानाविभक्तीत्येतेभवन्तआगलनाधमनीनामित्यत्रार्थः
॥ २४॥ नपायासोमनामहेनारायासोनजल्हवः॥ नपापामन्यामहेनाधनानज्वलनेन

राम
६०

हीना अस्परमा सुब्रह्मचर्यमध्ययनंतपोदानकर्मैतृषिरवोचब्दकुरोभास्करोभयंकरो
 भासमानो द्रवतीति वा ॥ २५ ॥ यचंचक्रेणाश्विनावपंतैषंदुहंतामनुषायदस्त्रा ॥ अभिह
 स्युंबकुरेणाधमंतोरुज्योतिश्चक्रथुराययि ॥ यवमिवचक्रेणाश्विनौनिवपंतौचक्रो
 लांगलंभवतिविकर्त्तनास्त्रांगलंलगतेलंगूलवद्वालांगूलंलगतेलंगतेलंबतेवभिंदु
 हंतौमनुष्यायदर्शनीयावभिधमंतौदस्युंबकुरेणज्योतिषावोदकेनवार्यईश्वरः पुत्रौव
 कनाराः खलुकुसीदिनोभवंतिद्विगुणकारिणोवाद्विगुणदायिनोवाद्विगुणंकामयंत
 इति वा ॥ इंद्रोविश्वान्वेकनारां अहर्दशउतक्रत्वापणीरभि ॥ इंद्रोयः सर्वान्वेकनारान
 हर्दशः सूर्यदशोयइमान्यहा निपश्यंतिनपराणीतिवाभिभवतिकर्मणापणांश्चवणिजः
 ॥ २६ ॥ जीवानो अभिधेत्तनादित्यासः पुराहयात् ॥ कद्धरूहवनश्रुतः ॥ जीववीनो

नि० पू०

६९

भिधावतादित्याः पुराहननात्कणुरुक्कानश्रुतइतिमत्स्यानांजालमापन्नानमेतदार्ष
वेदयंतेमत्स्यामधाउदकेस्यंदंतैमाधंतेन्योन्यंभक्षणायेतिवाजालंजलचरंभवतिजले
भवंवाजलेशयंवांहुरोहस्वानंहूरणमित्यव्यस्यभवति। कण्वन्नंहूरणादुर्वित्यपिनिग
मोभवति। सप्तमर्थादोः कवयस्तत्तद्विस्तृतासामेकामिदंभ्यंहुरोर्गातं॥ सप्तैवमर्थादोः क
वयश्चक्रुस्तासामेकाप्यभिगच्छन्महस्वान्भवतिस्तेयमतत्यारोहणेत्रत्नहत्यांभूण
हत्यांसुरापानंदुष्कृतस्यकर्मणः पुनपुनः सेवां पातकेनृतोद्यमितिबतइतिनिपातः
स्वेदानुकंपयोः॥२७॥ बृतोवतासिथमुनेवतेमनोहृदयंचाविदामा। अन्याकिलत्वां
कक्ष्येवयुक्तंपरिष्वजातेविलुजेववृक्षं॥ बृतोबलादतीतोभवतिदुर्बलोवतासिथम
नेवतेमनोहृदयंचविजानीमोन्याकिलत्वांपरिष्वक्ष्यतेकक्ष्येवयुक्तंलिबुजेववृक्षंलि

राम

६९

बुजात्रततिर्भवतितीयतेविभजंतीतित्रततिर्वरणाच्चसयनाच्चततनाच्चवाताप्यमुद
कंभवतिवातएतदाप्याययति॥पुनानोवाताप्यंविश्वश्चंद्रमित्यपिनिगमोभवति॥वने
नवायोन्यथायिचाकनू॥वनइववायोवेःपुत्रश्चायमितिवाकामयमानइतिवावितिचय
इतिचचकारशाकल्पउदात्तंतेवमाख्यातमभविष्यदसुसमाप्तश्चाथोरिथयतीति।
सिद्धस्तत्त्रेप्सूरथंकामयतइतिवा॥एषदेवोरथयतीत्यपिनिगमोभवति॥२८॥धेनुं
नुइषपिन्वतमसंक्रां॥असंक्रमणी॥आधवआधवनात्॥मतीनांचसाधनंविप्राणां
वाधवमित्यपिनिगमोभवत्यनवब्रवोनवक्षितवचनः॥विजेषकृदिंद्रइवानवब्रवइ
त्यपिनिगमोभवति॥२९॥अरायिकालेविकटेगिरिगच्छसदाने॥शिरिंबिठस्यसत्त्व
मिस्तेभिष्टूचातयामसि॥अरायिनिकालेविकटेकालोविक्रांतदर्शनइत्यौपमन्यवः

नि० पू०
६२

कणतेर्वास्यादणूभावकर्मणः कणतिः शब्दाणूभावेभाव्यतेनुकणतीति मात्राणूभावा
त्कारणोदशनाणूभावात्कारणविकटोविक्रान्तगतिरित्योपमन्यवः कुदतेर्वास्याद्विपरीत
स्यविकुटितोभवतिगिरंगछसदानोनुवेशब्दकारिके ॥ शिरिंविठस्यसत्त्वभिः ॥ शि
रिंविठोमेघः शीर्यतेविठेविठमंतरिक्षंविठवीरिरेनव्याख्यातंतस्येसत्त्वेरुहेकेरिति
स्यतिष्ठेष्टाचातयामोपिवाशिरिंविठोभारद्वाजः कालकरणेपितोलक्ष्मीर्ननशियांचका
रतस्येसत्त्वेः कर्मभिरिति स्यतिष्ठेष्टाचातयामभ्वातयतिनशिनेपराशरः पराशीर्णस्य
वसिष्ठस्यरुणविरस्यजज्ञे ॥ पराशरः शतयातुर्वीसिष्ठइत्यपिनिगमोभवतींद्रोविपरा
शरउच्यतेपराशातयितायातूनां ॥ इंद्रोयातूनामभवत्पराशरइत्यपिनिगमोभवति
किविद्तीविकर्तनदंती ॥ यत्रावीदिधुद्रहतिकिविद्तीत्यपिनिगमोभवतिकरुवती

राम
६२

कृतदती ॥ अपिवादेवंकंचित्कृतदंतं ददौ वमवक्ष्यत् ॥ ३० ॥ वामं वामंत आदुरे देवो
 ददात्वयमा ॥ वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करुळती ॥ वामं नवनीयं भवत्यादुरिरादर
 णात्तत्कः करुळती भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोदंत कोदंतकः पूषे
 ति च ब्राह्मणं ॥ दनो विशां द्रमृध्रवाचः ॥ दानमनसो नो मनुष्यानिंद्रमृदुवाचः कुरु ॥
 अवीरामिव मामयं शरारुर्भिमन्यते ॥ अबलामिव मामयं बालो भिमन्यते संशिश
 रिषुरिदं यु रिरिदं कामयमानो थापित हृदये भाष्यते ॥ सूवेयुरिंद्रो वसुमानित्यत्रार्थः ॥
 अश्वयुगव्यूरथयुर्वसूयुरिंद्र इत्यपि निगमो भवति ॥ ३१ ॥ किंते कृण्वंति कीकटेषु गा
 वो नाशिरिंदुहे न तपंति घर्मं ॥ आनो भरप्रमगंदस्य वेदीने वा शारवं मघवन्धयानः ॥
 किंते कुर्वंति कीकटेषु गावः कीकदानामर्दो नार्यनिवासः कीकटाः किंलताः किंकि

नि० पू०
६३

याभिर्गतिप्रेप्सावीनेवचाशिरंदुहेनतपंतिघर्मेहर्म्यमाहरनः प्रमगंदस्यधनानिमगं
दःकुसीदीमांगदोमामागमिष्यतीतिचददातितदपत्यंप्रमगंदोत्यंतकुसीदिकुलीनः
महकोवायोयमेवास्तिलोकोनपरइतिप्रेप्सुःपंडकोवापंडकःपंडगःप्रादकोवाप्रादय
त्पांडावांआवाणीइवव्रीउयतितत्तुंनैचाशारवंनीचाशारवोनीचेःशारवःशारवाःश
क्रोतेरागिररणात्तन्नोमघवनंधयेतिरध्यतिर्विशगमनेबुंदइषुर्भविर्तेबुंदोवाभिंदो
वाभयदोवाभासमानोइवतीतिवा॥३२॥तुविक्षंतेसुकृतंसुमयंधनुःसाधुर्बुदोहि
रुण्ययः॥उभातेबाहुरण्यासुसंस्कृतक्रुदूपेचिददूहथा॥तुविक्षं बहुविक्षेपंमहावि
क्षेपंवातेसुकृतंसुमयंसुसुखंधनुःसाधुयैतातेबुंदोहिरण्मयउभोतेबाहुरण्योरमणी
योसंग्राम्योवदूपेअर्दनपातिनो गमनपातिनोशब्दपातिनोदूरपातिनोवाभिमर्त्यर्दन

राम
६३

वेधि नौ गमन वेधि नौ शब्द वेधि नौ दूर वेधि नौ वा ॥ ३३ ॥ निराविध्यद्विरभ्युपधारय
 त्यक्कमोदनं ॥ इंद्रीबुंदं स्वाततं ॥ निराविध्यद्विरभ्युपधारय त्यक्कमोदनं मुदकदानं मे
 धं ॥ इंद्रीबुंदं स्वाततं ॥ वृंदं बुदेन व्याख्यातं हं दारकम् ॥ ३४ ॥ अयं यो होता किरुसयुम
 स्य कर्मयूहे यत्समं जंति देवाः ॥ अहरहजयि ते मासि मास्यथा देवा दधिरे हव्यवाह ॥
 अयं यो होता कत्तसि यमस्य कर्मयूहे नमभि वहति यत्समं शुवंति देवा अहरहजयि
 ते मासे मासे ऋमासे ऋमासे वाथ देवा नि दधिरे हव्यवाह मुत्त्वमूणेति वर्णोते वा ॥ मह
 तबुल्वं रुषि विरंददासीदित्यपि निगमो भवत्युबीसमपगतभासमपहतभासमनंतहि
 तभासंगतभासं वा ॥ ३५ ॥ हिमेनाग्निं भ्रंसमवारयेथां पितुमती मूर्जमिस्मा अधत्तं भस्त्र
 बीसे अग्निमग्निना वनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मानेग्निं

नि० पू०
६४

प्रंसमहरवारयेथा मभवतीं चास्मा ऊर्जमधत्तमग्नेयेयो यमृवीसेष्टथिव्यामग्निरंतरो
षधिवनस्पतिष्वप्सु तमुभिन्यथुः सर्वगणं सर्वनामानं गणो गणानाहु एष्वयदृष्ट ओ
षधय उषंति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं ते नै नो स्तोति स्तोति ॥ ३६ ॥ त्वमग्ने ला
तृण उद्गहा जास उपल प्रक्षिणी कारुरहमस्मे ते श्रायंत इवाश्रवं हि सोमानं मिंद्रा सोमा
कणुष्वपाजस्तां अध्वरे स्ति हिवो सूते सूते प्रबोध्य स प्रस्तुं जेयो अस्मा अस्मा इतन्न
स्तुरीयं हि नो तानो मत्रो मात्वा मपापा सोय चंर के एजीवान्तो वतो धेनु मरा इवामं वामं
वामं किं ते तु विश्वं निराविध्य दयं यो हि मे नाग्निं षट्त्रिंशत् ॥ ॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥ यदि शुद्धमशुद्धं वा
मम दोषो न विद्यते ॥ १ ॥ इदं पुस्तकं चिंतामण्यो रूपनाम कटो के कर्यां चै स्वार्थपर

राम
६४

मार्थं च लिख्यते ॥ शके १७६६ राक्षसनामसंवत्सरे कार्तिकमासे शुक्लपक्षे प्रतिपदा
यां इंद्रवासरे चतुर्थप्रहरे समाप्तमगमत् ॥ श्रीगुरुचरणारविंदार्पणमस्तु ॥ श्रीरक्त

६५६

६५६

६५६ ५

६५६

६५६ ५

६५६

६५६ ५

६५६ ५

६५६

६५६ ५

६५६ ५

६५६

राम
६५

॥इतिनिरुक्तपूर्वषट्समाप्तः॥

[OrderDescription]
,CREATED=03.07.20 14:51
,TRANSFERRED=2020/07/03 at 15:05:34
,PAGES=125
,TYPE=STD
,NAME=S0003275
,Book Name=M-2483-NIRUKAT PURV SHATAK
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF

FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF

FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF

FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF

FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF

FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF

FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF

FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,